
مَجمُوعہ قوانِینِ صرف
زرّادی
عَلّامہ فخرُالدِّین زرّادی

مَجمُوعَہ قوانِینِ صَرف

زرّادی

علّامہ فخرالدِّین زرّادی

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

اَلْحَمْدُ[۱] لِلّٰہِ رَبِّ[۲] الْعَالَمِیْنَ[۳] وَالْعَاقِبَۃُ[۴] لِلْمُتَّقِیْنَ[۵] وَالصَّلٰوۃُ[۶] وَالسَّلَامُ[۷] عَلٰی رَسُوْلِہٖ[۸] مُحَمَّدٍ[۹] وَّاٰلِہٖ[۱۰] وَاَصْحَابِہٖ[۱۱] اَجْمَعِیْنَ بداں اَسْعَدَکَ اللّٰہُ تَعَالٰی فِی الدَّارَیْنِ کہ جملہ افعال متصرفہ[۱۳] و اسماء متمکنہ بر چہار[۱۴] نوع است صحیح و مہموز و معتل[۳] و مضاعف[۴] اما صحیح[۱۵] آں باشد کہ ہیچ حرف اصلی او ہمزہ و حرف علت نباشد و عین و لام او از یک جنس نباشد چوں قَتَلَ (القتل کشتن) وضَرَبَ (الضرب زدن ۱۲) و مہموز آں باشد کہ یک حرف اصلی او ہمزہ بود چوں اَمَرَ (الامر فرمودن ۱۲) و سَاَلَ (السوال خواستن ۱۲) و قَرَءَ (القراءۃ والقرآن خواندن ۱۲) و معتل آنست کہ یک حرف اصلی او حرف علت باشد چوں وَعَدَ و قَالَ و رَمٰی و حروف[۱۶] علت سہ است واو والف و یا کہ مجموعہ وی وای باشد و الف ہمیشہ ساکن باشد بے ضغطہ (تنگی زبان ۱۲)

بسم اللہ الرحمن الرحیم ایاک نعبد و ایاک نستعین وصل وسلم علی سیدنا حبیبک محمد و آلہ اجمعین بدانکہ وجہ تسمیہ این کتاب بزرّادی آنست کہ معنی زرد زرہ بافتن است و مصنف رح شاید کہ زراد یعنی زرہ بافندہ بودہ باشد پس کتاب را بیائے نسبت منسوب باو کردند واللہ اعلم بالصواب ۱۲ ابو داؤد عبداللہ بن احمد پنجابی غفرلہ ۱ اللہ علم است برائے ذات کہ مستجمع جمیع صفات کمالیہ است اصلش الٰہ بود بعد حذف ہمزہ اش الف و لام در آوردند اللہ شد ۱۲ ۲ رب یا مصدر است (و وصف باں مبالغۃ است) یا صفت مشبہ یا اسم فاعل اصلش رابّ بود والف برائے تخفیف حذف شد ۱۲ ۳ عالمین جمع عالم است و آں بر ہمہ آنکہ سوا ذات باری تعالٰی است اطلاق کردہ شود لیکن بر جنس چوں عالم انس و عالم جن و نہ گویند عالم زید و وجہ تسمیہ آنست کہ فاعل در کلام عرب بمعنے چیزیکہ باں کردہ شود بیاید چنانکہ خاتم را خاتم ازیں وجہ گویند کہ باں ختم کردہ شود پس عالم را عالم ازاں گفتہ کہ باں وجود صانع تعالٰی دانستہ شود و بعضی گفتہ کہ در اصل علم بود والف برائے اشباع افزودہ شدہ است ۱۲ عبداللہ غفرلہ ۴ عاقبۃ بپایان کار و بر فرزند نیز اطلاق شدہ چنانکہ گویند لیس لہ عاقبۃ یعنی نیست برائے او اولاد در قول عرب عقب الرجل مکان ابیہ عاقبۃً اسم است بمعنی مصدر چوں در آیہ کریمہ لیس لوقعتہا کاذبۃ و مراد در ینجا عاقبت طاعات و عادات است ۵ یعنی آخرت بامر پرہیزگاراں را ۱۲ ۶ متقی در شرع آں را گویند کہ نگاہ دارد نفس خود را از مضرات اخروی ۱۲ ۷ صلوٰۃ وقتیکہ نسبت کردہ شود بطرف اللہ تعالٰی رحمت کاملہ مراد باشد و اگر منسوب بطرف مؤمنین باشد دعا و اگر بملائکہ مراد استغفار و اگر بوحوش و طیور مراد تسبیح و تہلیل و در ینجا محتمل ہر سہ است بغیر اخیر و جملہ بر ہر تقدیر دعائیہ است ۱۲ ۸ رسول آنکہ فرستادہ شدہ بسوئے خلق برائے تبلیغ احکام بکتاب و شریعت جدیدہ ۱۲ عبداللہ ۹ نام نہادہ شدہ آنحضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم بہ محمد بسبب کثرت محامد خویش ۱۲ ابو عبد ۱۰ آل کل اتباع آنست یا خصوصاً اہل بیت و ذریت آں ۱۲ ۱۱ آل در اصل اہل بود نزد سیبویہ بدلیل اہیل زیرا کہ تصغیر لفظ را جع باصلش مینماید پس ہا را خلاف قیاس بہمزہ بدل کردند چوں در ماء ۔ و ہمزہ را بالف بقانون آمن ۔ این مذہب بصریاں است اما نزد کوفیاں اصلش اول بود بدلیل اویل و واو الف گشت کسائی گفتہ من ازاعرابی فصیح آل و اویل و اہیل شنیدہ ام و ہمچنین از اصمعی منقول گشتہ و این قول اقرب و موافق بقیاس است و اہیل میتواند کہ اھل باشد و لازم نیست کہ تصغیر آں قرار دہند و خلاف قیاس بدوں ضرورت اختیار کنندہ ۱۲ ۱۲ اصحاب جمع صاحب یا صحب بسکون حا یا کسر آں آنکہ صحبت نبی صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم در اسلام یافت و مرد در اسلام ۱۲ عبد ۱۳ افعال متصرفہ عبارت از افعالیکہ بسوئے ہر سہ اقسام فعل کہ ماضی و مضارع و امر اند تصرف باشد پس بقید متصرفہ غیر متصرفہ چوں عسٰی و کرب کہ مضارع و امر نبود اند و یدع و یذر کہ ماضی آنہا مسموع نیست خارج شد ۱۲ ۱۴ تقسیم مصنف رح بسوی چہار بنائے بر آنست کہ مثال و اجوف ناقص و لفیف اقسام معتل اند پس آں را قسم چہارم قرار داد کہ در آں داخل اند ۱۲ ع ۱۵ و نزد نحویاں آنکہ آخرش حرف علت نباشد ۵ و انی صحیح جلیت بہ نزد نحویاں ثمالا یکون آخرہ حرف علۃ ۱۲ ۱۶ حرف علت ازاں گویند کہ در بسیاری مواضع بر یک حال باقی نمی مانند بلکہ متغیر بقلب و اسکان و حذف وغیرہ میشوند و وجہ تسمیہ دیگر مشہور است یعنی ۵ حرف علت نام کردند واو و الف و یائے را : ہر کرا درد ے رسد لاچار گوید وائے را ۱۲

چوں ماولاو ہرچہ متحرک باشد بصورت الف یا ساکن منضغطہ باشد آنرا ہمزہ گویند چوں رَأسٌ و بُؤسٌ و ماقبل
الف ہمیشہ مفتوح باشد اگر حرکت ماقبل الف مخالف گردد آں الف را بدل کنند بحرفیکہ موافق حرکت ماقبل
اوست چوں قُوْتِلَ و بُوْیِعَ و اسْتُبْقِیَ و مضاعف آں باشد کہ یک حرف اصلی او مکرر بود نحو مَدَّ و فَرَّ و سَبَّ و حَبَّ
صرف صحیح اینجا فرو گذاشتہ شد بنا براں کہ در میزان مقدم افتادہ است

صرف المہموز

اما صرف مہموز با صرف صحیح برابر باشد مگر در چند جا کہ ذکر کردہ شود قانون ۱ ہر ہمزہ کہ ساکن باشد و ماقبل او
مفتوح روا بود کہ او را بالف بدل کنند چوں یَامَنُ قانون ۲ ہر ہمزہ کہ ساکن باشد یا مفتوح و ماقبل او مضموم یا
واو مدہ باشد روا بود کہ او را بواو بدل کنند چوں یُوْمِنُ و مَقْرُوَّۃٌ و یُوَاخِذُ قانون ۳ ہر ہمزہ کہ ساکن باشد یا مفتوح
و ماقبل او مکسور یا یاء مدہ زائدہ روا بود کہ او را بیا بدل کنند چوں مِیْمِنٌ مِیْسَرٌ خَطِیَّۃٌ قانون ۴ ہر ہمزہ کہ ساکن
باشد و ماقبل او ہمزہ دیگر متحرک باشد ہمزہ ساکن را واجب ست کہ بدل کنند بحرف علت کہ موافق حرکت
ہمزہ ماقبل ست چنانچہ اٰمَنَ و اُوْجِرَ و الیسر قانون ۵ ہر ہمزہ کہ متحرک

۱ ایں فرق دیگر است میان ہمزہ و الف ۱۲ ۲ قید یک حرف برائے اخراج تکرار دو حرف نیست تا مضاعف باعی دلفظ ۂ خارج شود ۱۲ ان ۳ میزان ترازو و نام برجے کہ منسوب بزہرہ
است و مراد اینجا رسالہ مشہورہ است کہ از مؤلفات مصنف ۱۲ ان ۴ یعنی صرف مہموز ازیں رو کہ مہموز است با صرف صحیح مساوی است و اما صرف مہموز ازیں جہت کہ مضاعف باشد چوں انّ یا معتل
باشد چوں جاء با صرف صحیح برابر نیست ۱۲ ان ۵ قانون در لغت بمعنے مسطر کتاب است و در اصطلاح امرے کلی کہ منطبق بر جزئیات است ۱۲ ۶ خواہ در یک کلمہ باشد چوں مثال مذکور خواہ
در دو کلمہ چوں الی الہدی ائتنا کہ در اصل ائتنا بود ہمزہ بدل بیا شد چوں ہدی را بدو اتصال کردہ اند ہمزہ اولی کہ ہمزہ وصل است افتاد و ہمزہ کہ بیا بدل شد بود عود کرد التقائے ساکنین شد
میان الف ہدی و ہمزہ عائدہ اول را حذف کردند الی الہدی ائتنا شد در اثبات ہمزہ و ابدال بالف جائز است ۱۲ لغزک ۷ جائیکہ ابدال ہمزہ و ادغام آں معارض نشود پس وارد
نشود اعتراض ہمچو نام و در جائیکہ ابدال و اعلال معارض نشود زیرا کہ اعلال دراں سازند نہ ابدال ۱۲ ۸ بدانکہ مصنف دو قید ترک کردہ است اعتماداً بر آنکہ بباید یکے آنکہ ماقبل
ہمزہ ساکنہ ہمزہ دیگر نباشد کہ دریں صورت ابدال ساکنہ بالف واجب باشد۔ دوم آنکہ فتحہ ماقبل حاصل از نقل حرکت ہمزہ نباشد چنانچہ در مرأۃ کہ وقت تخفیف حرکت ہمزہ نقل بماقبل
کنند و ہمزہ ساکن گردد و ماقبل او مفتوح لیکن ایں ہمزہ را بدل بالف نکنند مگر شاذ چنانچہ بیاید انشاء اللہ ۱۲ محشی ۹ قولہ مفتوح و اگر مضموم باشد چوں رؤس آنرا بہیچ چیز بدل نکنند بلکہ
طریق تخفیفش بین بین است و اگر مکسور باشد چوں سئل نیز نزدیک جمہور ہمچنیں است اما اخفش ابدال او بواو روا داشتہ قولہ ماقبل او مضموم و اگر مکسور باشد حکمش بیاید و اگر مفتوح باشد
چوں سال طریق تخفیفش بین بین است ۱۲ ع ۱۰ مدہ آں ست کہ حرف علت ساکن باشد و حرکت ماقبلش موافق او باشد ۱۲ ۱۱ قولہ روا بود ایں صادق نمی آید در صورت رابعہ کہ
ہمزہ ساکن باشد و ماقبل او واو مدہ زائدہ و دریں جا بحث طویل است در لغزک باید دید ۱۲ محشی ۱۲ آمن یا مضارع متکلم است از امن یا من افعل التفضیل از اں یا ماضی معلوم
از ایمان یا امر است از اں و بہر تقدیر الفش بدل از ہمزہ ساکنہ است و در خارج ایں مثال اسم فاعل از امن نیز تواند شد ۱۲ محشی ۱۳ او جر ماضی مجہول است از ایجار یا مواجرہ
بمعنے بکرایہ دادن یا مضارع متکلم معلوم یا مجہول از ایجار و در اختیار ایں مثال روا است بر ابن حاجب کہ در شافیہ دعوی کردہ کہ آجر فاعل است نہ افعل و اہل تحقیق ایں کلام

(باقی صفحہ ۴ پر)

باشد و ماقبل او حرف صحیح ساکن روا بود که حرکت ہمزہ نقل کردہ بما قبل دہند و ہمزہ را حذف کنند چوں یَسَلُ و قَدَ فْلَحَ و لزوم این اعلال در باب یَرٰی شاذ است قانون ۶ ہر جا کہ دو ہمزہ متحرک در یک کلمہ بہم آیند اگر یکے از ایشاں مکسور بود دوم را بیا بدل کنند چوں اَیِمَّۃٌ وَجَاءٍ عَلٰی اَحَدِ الْقَوْلَیْنِ والا دوم را بواو بدل کنند چوں اُوَادِمُ اُوَیْدِمُ اِلَّا اَنَّ الْاِعْلَالَ جائز فی نحو اَیِمَّۃٍ ولازم فی غیرہ واما اعلال کل وخذ لزوماً واعلال مر جوازاً شاذ است ۔

صرف المعتل

بدانکہ معتل بر دو نوع ست معتل بیکحرف و معتل بدو حرف اما معتل بیکحرف بر سہ نوع ست معتل فا و آنرا مثال نیز گویند و معتل العین و آنرا اجوف و ذو ثلٰثہ نیز گویند و معتل اللام و آنرا ناقص و ذو اربعہ نیز گویند و معتل

(بقیہ حاشیہ) را از ہفوات شیخ شمردہ اند و مدعا او ہر سہ دلائی آنرا کہ تفصیل آں در شرح شافیہ است فاسد ثابت کردہ اند ۱۲ لغزک بتغیر (حاشیہ صفحہ ہذا) ۱ قولہ لزوم الخ یعنی نفس ایں اعلال شاذ نیست بلکہ جواز آں مقتضای قیاس است ولزوم و وجوب آں (کہ برائے کثرت استعمال است) مخالف قیاس است و دریں عبارت از دو وجہ مناقشہ مع جواب در لغزک آوردہ از آنجا باید دید ۱۲ عبد اللہ ۲ شذوذ اندک یافتہ شدن و در اصطلاح مخالف قیاس ۱۲ ۳ احتراز است از دو ہمزہ کہ یکی آنہا ساکن باشد کہ حکم او مخالف حکم مذکور است چنانکہ گذشت ۱۲ ۴ بدانکہ ایمۃ جمع امام است یعنی پیشوا در اصل اءممۃ بود حرکت میم اولی بما قبل دادہ در میم ثانی ادغام کردند و ہمزہ ثانیہ را بیا بدل کردند ایمۃ شد و یاء را بالف بدل نکنند زیرا کہ باسم فاعل ام یام مشتبہ میگردد و اگر ہمزہ آئمۃ را بالف بدل کردندے نہ بیا نیز ہمیں اشتباہ بیامدی وتفصیل در مطولات است ۱۲ ابو داؤد غفرلہ ۵ جاء در اصل جایئ (بتقدیم یاء) بود نزد سیبویہ یاء را بہمزہ بدل کردند پس دو ہمزہ جمع شدند یکے از ایشاں مکسور بود ثانیہ را بیاء بدل کردند بعدہ یا با اعلال قاضٍ افتاد جاءٍ شد بر وزن فاعٍ و نزد خلیل قلب مکانی کردہ ہمزہ را بجای یاء و یاء را بجای ہمزہ بردند بعد اعلال قاضٍ کردند جاءٍ شد بر وزن فالٍ و مراد از دو قول ہمیں قول سیبویہ و قول خلیل است و تفصیل ایں در بحث اجوف یائی بیاید انشاء اللہ تعالیٰ ۱۲ ابو داؤد عبد اللہ غفرلہ ۶ بریکی از دو قول آں قول سیبویہ است ۱۲ ۷ قولہ والا الخ یعنے و اگر یکے از ایشاں مکسور نباشد دوم را بواؤ بدل کنند بدانکہ ایں حکم منقوض است باکرم کہ در اصل اُءَکرم بود بہ اُء اخذ و امثال اینہا لیکن علامہ جاربردی حکم لیشذ وذ آنہا دادہ ۱۲ عبد ۸ اوادم واویدم در اصل اءادم واءیدم بود اول جمع آدم و دوم تصغیر اوست بدانکہ در لفظ آدم اختلاف است بعضے گفتہ در اصل اءدم بود بر وزن افعل نہ فاعل (زیرا کہ اگر فاعل بودی منصرف بودے) چنانکہ علامہ زمخشری در مفصل تصریح کردہ نیز در کشاف گفتہ کہ اشتقاق آنہا آدم را از ادمۃ از ادیم الارض مثل اشتقاق آنہا است یعقوب را از عقب پس برایں مذہب لفظ آدم عربی باشد مگر ایں مخالف است باآنچہ در کتب تاریخ آمدہ کہ در لغت عربی در زمان حضرت اسمٰعیلؑ بہم رسیدہ وبعضی گفتہ آدم بر وزن فاعل است ہمچو آزر و لفظ عجمی است و الف او بدل از ہمزہ نیست پس بریں قول واوادم واویدم بدل از ہمزہ نیست بلکہ از الف چوں در جمیع خاتم خواتم وتصغیر آں خویتم و آدم کہ اسم ابو البشرؑ است در اصل افعل صفت بود لیکن بعد از گزیدن او علم برائے شخص معین جمعش برایں وزن آوردہ ایم وتفصیل در مطولات است ۱۲ عبد اللہ ۹ مگر آنکہ اعلال روا ست در مثل ایمۃ ولازم است در غیر آں ۱۰ یعنی مقتضای قیاس آں بود کہ او کل واو خذ واو مر گفتندی لیکن ہمزہ را بواو (برائے کثرت استعمال) بدل کردند و حذف کردند برائے تخفیف انم وایں شذوذ لازم است دکل و خذ کہ موافق قیاس گاہی مستعمل نمی شود وجائز است در مر کہ اومر نیز خوانند ۱۲ عبد ۱۱ بدانکہ مصنفؒ تعریف معتل چنیں کردہ است کہ یک حرف اصلی او حرف علت باشد و ایں صادق نمی آید بر معتل بدو حرف . ف و صدق مقسم بر اقسام ضروری است پس بدانکہ لفظ یک برائے نفی زائد نیست بلکہ برائے تعین اقل مراتب است چوں قول آنہا مقترن باحد الازمنۃ الثلاثۃ حال آنکہ مضارع مقترن بہ حال واستقبال ہر دو باشد و در اکثر نسخ لفظ یک مذکور نیست ۱۲ ان ۱۲ بکسر میم بمعنے مانند چونکہ گردان آں مانند صحیح باشد لہٰذا مثال گویند ۱۲ ۱۳ مشتق از جوف بالتحریک بمعنے اندرون کاواک شدن و اجوف چیزے را گویند کہ در کاواک باشد چوں در اجوف اصطلاحی کہ عین کلمہ محذوف باشد ازیں وجہ اورا اجوف گویند و کاواک بکاف عربی وثقیل بکاف فارسی اندرون خالی شدن ۱۲ ۱۴ زیرا کہ ماضی واحد متکلم آں باوجود حرف علت بر چہار حرف می آید اگر چہ در مثال نیز چنیں است لیکن در وجہ تسمیہ قیاس شرط نیست ۱۲ ان ۱۵ زیرا کہ در ماضی واحد متکلم عین کلمہ حذف شدہ صاحب سہ حرف اند چوں کہ سلف نزد ع گردان از صیغہ متکلم کردند اعتبار او شدہ ۱۲ ع ۔

بدو حرف دو قسم است یکی آنکه دو حرف علت در یک جا ہم آیند چنانچہ یَومٌ وَحیٌ واو را لفیف مقرون گویند دوم آنکه متفرق باشد چوں وَقیٌ ووَحیٌ واو را لفیف مفروق گویند واما اجتماع سه حرف اصلی در یک کلمه چوں یَیَّیتُ یاءً ووَوَّیتُ وَاوًا قلیل است

صرف مثال[2] واوی وَعَدَ یَعِدُ وَعدًا وعِدَةً ومِیعادًا فهو واعِدٌ ووُعِدَ یُوعَدُ وَعدًا وعِدَةً فذاک مَوعودٌ الامر عِد والنهی عنه لَا تَعِد صرف مثال با صرف صحیح برابر است مگر چند جا که ذکر کرده شود قانون[1] هر واو که میان یاء مفتوحه وکسرهٔ لازمی[3] باشد وحرکت یا مخالف[4] واو باشد آنرا بیفگنند چنانچه یَعِدُ که در اصل یَوعِدُ بود واو را (یعنے ضمہ نباشد ۱۲) بیفگنند یَعِدُ شد ودر یُوجَلُ واو نیفتاد زیرا که واو میان یاء وکسرهٔ لازمی نیست اما یَهَبُ[5] که در اصل یَوهِبُ بوده (الهبۃ دادن وہبۃ بخشیدن ۱۲) است واو بیفتاد یَهِبُ شد بعده (اے بعد حذف واو ۱۲) عین فعل را (اے کسرہ عین فعل را ۱۲) از کسره نقل کرده بفتح بردند برای رعایت حرف حلق یَهَبُ (بفتح ہاء ۱۲) شد و در[6] یَعِدُ بر اصل گذاشتند تا دلالت کند بر اصل باب واما یَذَرُ محمول است بر یَدَعُ[7] ودر یُوجَبُ واو نیفتاد زیرا که حرکت یا موافق واو است وچوں[8] واو

۱ے میانه رفتن نه آهسته نه شتاب ۱۲ عبد ۲ے وجه تقدیم صرف مثال اینست که بیک عطف مقدم است بر اثنین وفا بر لام وعین ۱۲ نغز کی تغییر ۳ے قوله لازمی الخ این قید در بعض نسخ است واز یں مثل مالک یوم الدین خارج شد که کسرهٔ میم گاہے مرتفع شود چوں در ایان یوم الدین ۱۲ ۴ے جواب سوال مقدر است تقریرش آنکه برائی حذف واو توسط میان یاء وکسره شرط کرده اند ودر یهب ویقع وامثال آنها باوجود فقدان کسره حذف واو کردند تقریر جواب آنکه کسره عام است از آنکه ظاهر باشد چوں یعد یا مقدر چوں یهب وغیره ۱۲ ۵ے جواب سوال مقدر عین را باوجود ثقل حرف حلق چرا مفتوح نه کردند ۱۲.

۶ے بدانکه هر فعل مضارع از مثال که حلقی العین او اللام باشد وفائی کلمه او محذوف شده باشد البته مکسور العین خواهد بود الا آنکه در چند جا برائے ملاحظه ثقل حرف حلق مفتوح العین ساخته اند چوں یضع ویدع ویهب ویرخی را بر اصل خود گذاشته اند چوں یعد ویارد ویعظ وغیره تا دلالت بر اصل باب کند ۱۲ عبد الله.

۷ے جواب سوال مقدر است تقریرش آنکه در یذر حرف حلق بجائی عین ولام نیست فتح چرا دادند جواب داد که محمول است بر یدع از جهت مشارکت در معنی ونداشتن ماضی ۱۲ ع.

۸ے چنانکه یکرم وتکرم ونکرم را در حذف همزه محمول بر اکرم کرده اند اختلاف حکم باب لازم نیاید ۱۲.

ازیَعِلُ بیفتاد از تَعِدُ و اَعِدُ و نَعِدُ نیز بیفتاد[1] تا حکم باب مختلف نہ شود قانون ۲ ہر واویکہ بجای فا کلمہ در مصدر[2] بر وزن فعل افتد و در مستقبل[3] او تعلیل[4] شدہ باشد روا باشد کہ آں واو[5] را حذف کنند و عوض او تا[6] در آخر در آرند چوں عِدَةٌ و سِعَةٌ و اما نحو وِجْهَةٌ[7] قلیل است

(بکسر فا و سکون عین ۱۲ — بحذف واو ۱۲ — بکسر سین فراخ شدن ۱۲)

قانون ۳ ہر واوی[8] کہ ساکن مظہر باشد و ما قبل او مکسور آں واو را بیا بدل کنند چنانچہ مِیعَادٌ و مِیزَانٌ و در اِجْلِوَّاذ بسلامت ماند زیرا کہ مدغم است مظہر نیست قانون ۴ ہر یائیکہ ساکن باشد و ما قبل او مضموم آں یا را بواو[9] بدل کنند چنانچہ اَیْقَنَ یُوْقِنُ اِیْقَانًا فہو مُوْقِنٌ الامر منہ اَیْقِنْ والنہی عنہ لَا تُوْقِنْ قانون ۵ ہر واوی مضموم کہ بجای فا کلمہ باشد و بعدہ واوی دیگر متحرک نباشد روا بود کہ آں را بہمزہ بدل کنند چوں اُقِّتَتْ و وُقِّتَتْ و اُدِیَ و وُدِیَ اما در مکسور چنانچہ وِسَادَةٌ اختلاف ست بعضی گفتہ اند روا باشد و بعضی گفتہ اند روا نیست اما در مفتوح روا نیست بالاتفاق و اما اَحَدٌ و اَنَاةٌ شاذ است و اما اگر دو متحرک در یک[10] کلمہ بہم آیند واجب ست کہ واو اول را بہمزہ بدل کنند اگرچہ مفتوح بود چنانچہ اَوَاصِلُ کہ جمع تکسیر وَاصِلَةٌ است و اُوَیْعِلٌ[11] کہ تصغیر

(نیک رفتن شتر ۱۲ — بر وزن اکرم ۱۲ — در اصل یُیْقِنُ بود ۱۲ — و حکم غیر مضموم بباید ۱۲ — و آں ابو عثمان مازنی است ۱۲ — در وصال ۱۲ — بالین ۱۲ — یک و یکشنبہ ۱۲ — بمعنے درنگ و آہستگی ۱۲ — اصلہ وَوَاصِل ۱۲ — اصلہ وُوَیْعِل ۱۲)

---

[1] ہر چند علت موجود نبود کہ حذف بین الیاء والکسر واقع نشدہ اما از جہت حمل کردن بر یعد و اخوات او ۱۲ [2] احتراز است از غیر مصدر چہ اسم مصدر و چہ غیر آں ۱۲ [3] یعنی فعل مستقبلی کہ ماخوذ است ازو و مستقبل بفتح با مشہور شدہ لیکن بعضے گفتہ کہ صحیح کسرہ است و فتحہ غلط العام است ۱۲ [4] بدانکہ فعل فرع اسم است لفظا و معنے بسبب حصول آں از مصدر بہ تغیر حرکات آں پس مصدر بمنزلہ مادہ است و فعل و دیگر مشتقات اسم فاعل وغیرہ بمنزلہ مرکب از مادہ و صورت و عادت عرب تخفیف فروع جاری است چنانچہ غیر منصرف کہ فرع منصرف است تخفیف بحذف تنوین و کسرہ کنند و در اسم عجمی کہ فرع عربی است بطرق مختلفہ تخفیف مے کنند و مے گویند ہذا عجمی فالعب کما شئت ۱۲ لغزک مختصرا [5] بدانکہ چوں واو را حذف کردند اکثر علما بر آنند کہ کسرہ او را نقل کردہ بما بعد دادند تا ابتدا بالساکن نشود و اعلال فرع بر اعلال اصل نیفزاید زیرا کہ در اصل کہ فعل باشد حذف واو ساکنہ شدہ و در مصدری کہ فرع است اگر بے نقل حرکت او را حذف میکردند لازم مے آید حذف واو و حرکت او و شیخ محقق میفرماید کہ نقل حرکت ما بعد نباید کرد بلکہ واو را مع حرکت حذف باید کرد و پس عین کلمہ را کسرہ باید داد زیرا کہ در اصل در تحریک ساکن کسرہ است تا موافق شود عین مصدر عین مضارع را ۱۲ [6] زیرا کہ ہر حرفیکہ در مصدر بغیر التقای ساکنین ساقط شود تای تانیث بعوضش می آرند ۱۲ [7] اگر مراد مصنف رح آنست کہ بغیر حذف واو تاے عوض آوردہ اند پس سہو است زیرا کہ اجتماع عوض و معوض عنہ لازم نمی آید ملیتو اند کہ تای عوض نباشد بلکہ وجہۃ از اصل وضع بریں وزن آمدہ باشد چوں ولدۃ کہ جمع والد است و فتنہ و لشدۃ وغیرہا و اگر مقصودش آنست کہ با وجود شرائط اعلال نکردہ اند نیز مسلم نیست کہ جہۃ مصدر باشد بلکہ اسم جہتی است کہ توجہ کردہ شود بآں و اگر تسلیم کردہ شود مصدریت او لازم نیاید کہ بر وزن فعل باشد بلکہ بر وزن فعلۃ در مستقبل و نیز تعلیل نشدہ است و در بعض نسخ جہۃ بغیر واو بیامدہ واو جہتی دارد باعتبار آنکہ با وجود انتفای شرط مصدریت در و اعلال کردہ اند ۱۲ لغزک بتغییر [8] بدانکہ چوں ما قبل یاء ساکنہ مضموم باشد بیکے از دو طریق تخفیف کنند یکے آنکہ مصنف رح آوردہ و ابدال ضمہ بکسرہ چوں ضیزیٰ بود و بیض و بیضان کہ جمع ابیض اند پس اگر مصنف رح برائے اخراج کلماتے کہ تخفیف آنہا باین طریق است قیود ذکر کردی بہتر بودی ۱۲ ع۔

[9] اصلی باشد یا زائد مبدل باشد یا غیر مبدل ۱۲۔

[10] قولہ در یک الخ احتراز است از مثل وَوَرِثَ و وَجَدَکَ ضالًّا زیرا کہ واو اول ایشاں از یک کلمہ نیست بلکہ عاطفہ است ۱۲۔

[11] اویعد در اصل وولیعد بود واو ثانیہ بدل از الف زیرا کہ تصغیر واعد است فاعل کہ ہر مدہ زائدہ کہ در یک کلمہ در دوم جا واقع شود در تصغیر بواو بدل کردد چوں ضویرب در ضارب ۱۲۔

واعد ست[1] قانون ۶ ہر واو و یاء کہ در باب افتعال بجائے[2] فاء کلمہ افتد و آں واو[3] و یا بدل از ہمزہ نباشد آنرا بتا بدل کنند

بعدہ تا را در تا ادغام کنند چنانچہ اِتَّقَدَ یَتَّقِدُ[4] اِتِّقَادًا فہو مُتَّقِدٌ وکذلک حکم الیاء نحو اِتَّسَرَ یَتَّسِرُ اِتِّسَارًا و در

افروختہ شدن آتش ۱۲ — دجوبا ۱۲

اِیْتَمَرَ[5] و اِیْتَکَلَ بتا بدل نکردند زیرا نچہ یا بدل ست از ہمزہ[6] و اِتَّخَذَ شاذ ست.

الایتکل خوردہ شدن دندان ۱۲

صرف اجوف قَالَ یَقُوْلُ قَوْلًا فہو قَائِلٌ[7] وقِیْلَ یُقَالُ قَوْلًا فذاک مَقُوْلٌ الامر منہ قُلْ والنہی عنہ

گفتن ۱۲ — گفتہ شدن ۱۲

لَا تَقُلْ صرف ماضی معلوم قَالَ قَالَا قَالُوْا الخ[8] ومجہول قِیْلَ قِیْلَا قِیْلُوْا الخ مستقبل معروف یَقُوْلُ یَقُوْلَانِ یَقُوْلُوْنَ الخ[9] ومجہول یُقَالُ یُقَالَانِ یُقَالُوْنَ الخ امر حاضر قُلْ قُوْلَا قُوْلُوْا قُوْلِیْ[10] اسم فاعل قَائِلٌ قَائِلَانِ قَائِلُوْنَ قَائِلَۃٌ قَائِلَتَانِ قَائِلَاتٌ اسم مفعول مَقُوْلٌ مَقُوْلَانِ مَقُوْلُوْنَ مَقُوْلَۃٌ مَقُوْلَتَانِ مَقُوْلَاتٌ الظرف منہ مَقَالٌ والآلۃ منہ مِقْوَلٌ ومِقْوَلَۃٌ ومِقْوَالٌ[11] قَالَ در اصل قَوَلَ بودہ است واو الف گشت قَالَ شد قانون ۷ ہر واوی و یائیکہ متحرک باشد بحرکت لازمی

---

۱ فائدہ چوں صفت را تصغیر کنند مثل عویلم و زویہد مقصود اخبار بحقارت بسبب قلت علم و زہد باشد وازیں قبیل است اولعد وچوں اسم جامد را تصغیر کنند چوں رجیل و حمیر مقصود اخبار بحقارت باشد بے بیان موجب حقارت ۱۲ ۲ یا تفاعل یا تفعل چنانچہ در مراح است ۱۲ ۳ احتراز است از مثل ایتمن کہ در اصل ائتمن بود و ایتزر کہ در اصل ائتزر بود یا در ایشاں بدل از ہمزہ است واحتراز است از مثل اوتمن و اوتزر کہ واو در ایشاں بدل از ہمزہ است زیرا کہ اصل ایشاں ائتمن و ائتزر بود ۱۲ ۴ سوال بالیستی کہ واو را در اوتقد بیا بدل کردند چنانچہ در میزان لعدہ یا را بتا بدل کردند کہ اعمال ہر دو قانون باشد واصل در قانون اعمال است نہ اہمال جواب میگویم کہ اگر واو را یا کنند عمل با قاعدہ النقص لازم آمدے باوجود اکمل کہ قرب واو بتا است اما کسرہ ماقبل وے در معرض زوال است زیرا کہ چوں واو دوم بدو متصل شود ہمزہ وصل بیفتد پس کسرہ نیز بیفتد لہٰذا عمل باکمل کردہ شد واگر واو را یا کنند بتا بدل نشود زیرا کہ یا اصل نیست لہٰذا در ایتکل یا را تا نہ کردند و در مفید المبتدی ہفت جواب مذکور است و در اینجا حاصل ایشاں بیان کردہ میشود حاصل جواب اول بقوت وضعف دلیل است حاصل جواب دوم بدل یا بتا عمل فرعیست و مادام کہ اصلی ممکن باشد زدی باعمل فرعی نکنند حاصل جواب سوم بکثرت تغیر است و آں در کلام ممنوع است پس واو را ابتداء بتا بدل کردند حاصل جواب چہارم مبنی بقصر مسافت است حاصل جواب پنجم مبنی بر دو نوع است یکی توالی کسرات و دیگر خروج از ضمہ بکسرہ و از ابدال واو بتا ہیچ ممنوع لازم نیاید حاصل جواب ششم آنکہ اگر واو را یا کنند بدل از تا نشود زیرا کہ یاء عارضی است حاصل جواب ہفتم آنکہ فعل واوی گاہی یائی شود وگاہے واوی و این نیز ممنوع است کما لایخفیٰ ۱۲ ۵ الایتمار فرمانبرداری کردن وباہمدیگر مشورت کردن ۱۲ ۶ در لعضی جواب دادہ اند کہ اتخذ ماخوذ از تخذ (مرادف اخذ) است پس تا شدہ ادغام شدن یاء منقلبہ از ہمزہ لازم نیاید ۱۲ محشی غفرلہ ۷ قولہ فہو قائل وقولہ فذالک مقول ایراد کلمہ ہو وذاک برائے اظہار اعراب قائل ومقول است چرا کہ ہر دو از اقسام اسم اند واسم مستحق اعراب است پس باید کہ بے اعراب مذکور نباشد وظہور اعراب معرب بدوں ترکیب منصو رنیست فلہٰذا ایں دو لفظ را ذکر کردہ کہ مبتدا شوند مابعد او اسم فاعل واسم مفعول خبر او است ۱۲ شرح مفید المبتدی ۸ قولہ الخ یعنی قَالَتْ قَالَتَا قُلْنَ قُلْتَ قُلْتُمَا قُلْتُمْ قُلْتِ قُلْتُمَا قُلْتُنَّ قُلْتُ قُلْنَا بدانکہ مکرر نیاوردن قُلْتُمَا تثنیہ مخاطب چنانکہ لعض صرفیاں میکنند احسن است زیرا کہ نظر در صرف بلفظ است نہ بتعدد معنے ورنہ صیغ متکلم را برائے مؤنث ومذکر وتثنیہ وغیرہ مکرر بایستے ذکر کرد ۱۲ . ۹ یعنی تَقُوْلُ تَقُوْلَانِ یَقُلْنَ تَقُوْلُ تَقُوْلَانِ تَقُوْلُوْنَ تَقُوْلِیْنَ تَقُوْلَانِ تَقُلْنَ اَقُوْلُ نَقُوْلُ و دریں گردان نیز اگر تَقُوْلُ و تَقُوْلَانِ مکرر نیاوردی کافی بودی ۱۲ عبد. ۱۰ اسم فاعل ازاں گویند کہ از ثلاثی مجرد کہ اصل ابواب است بر وزن فاعل می آید یا آنکہ اکثر برائے کارکنندہ میباشد وہمچنیں است تسمیہ اسم مفعول ۱۲.

۱۱ بفتحات نزد جمہور ونزد کسائی بضم واو ۱۲.

ولبعدہ الف تثنیہ[1] و الف ضمیر و حرف ساکن کہ لازم بود تحقق او و سکون او نباشد و ماقبل او از کلمۂ او مفتوح باشد و آں

واو و یا محمول بر واو و یا صحیح ضروری[2] نباشد و مصدر[3] بر وزن فعلی و فعلان نباشد و لام کلمہ او را تغیر نیفتادہ باشد آنرا بالف

نظر اجوف یائی از فعل ۱۲

بدل[4] کنند چنانچہ قَالَ و بَاعَ و بَابٌ و نَابٌ و عَصَا[5] و رَحیٰ و در جَبَلٌ و لَوِاسْتَطَعْنَا[6] بسلامت ماند زیرا کہ حرکت واو و یاء

اجوف واوی از فعل ۱۲ دروازہ ۱۲ چہار دندان تیز ۱۲ چوبے کہ بدست گیرند ۱۲ آسیا ۱۲ سنگ الاستطاعۃ توانستن ۱۲

عارضی[7] ست لازمی نیست و در لَیَقُوْلُنَّ یا الف نگشت زیرا کہ ماقبل او از کلمۂ او مفتوح نیست و در عَصَوَان و

رَحَیَان اعلال نکردند زیرا کہ بعد از ایشاں الف تثنیہ است و در دَعَوُا و یُدْعَیَانِ[8] و اِخْشَیَا[9] اعلال نکردند زیرا کہ بعد

از ایشاں الف ضمیر ست اما اِخْشَیِنَّ[10] محمولست بر اِخْشَیَا لِمُشَابَهَۃٍ بَیْنَهُمَا وَهِیَ وُجُوْبُ[11] الْفَتْحِ قَبْلَ مَا

دآں مانع است از اعلال ۱۲

لَحِقَهُمَا[12] و در سَوَادٌ و بَیَاضٌ بسلامت ماند زیرا نچہ بعد از ایشاں حرف ساکن است کہ لازم الوقوع[13] ست بخلاف

سیاہی ۱۲ سفیدی ۱۲

دَعَتْ و رَمَتْ زیرا کہ تحقق[14] تا

---

[1] قولہ الف تثنیہ الا فاعل لا الفیکہ در فعل باشد آنرا الف ضمیر گویند چوں الف تضربان کہ باختلاف عوامل مختلف نشود بخلاف الف ضاربان و مصرح برائے اخراج مدعیات اگر انتفای الف جمع مؤنث سالم نیز اعتبار کردی بہتر بودی و آنکہ مراد از تثنیہ اعتبار اعداد کند پس الف جمع خالی از بعدمی نیست ۱۲ [2] یعنے صحت او مبنی بر ضرورتے نباشد ۱۲ [3] قید مصدریت لغو است زیرا کہ در فعلی و فعلان مطلقاً (خواہ مصدر باشد یا نہ) نکنند ۱۲ عبد [4] قولہ بدل کنند الخ زیرا کہ ہر واحد از واو و یاء مقدر است بدو حرکت و چوں ضم کنیم بایں دو حرکت حرکت واو و یاء را و حرکت ماقبل را پس در تقدیر اجتماع چہار حرکت میشود و اجتماع چہار حرکت در کلام عرب مستکرہ است و دریں نظر است زیرا کہ در صورت ابدال ایں ہر دو واو و یا بالف نیز توالی حرکات است جواب میگویم الف خفیف است بنسبت ایں ہر دو در وے توالی حرکات نیست زیرا کہ الف ساکن است و در دی نیز نظر است زیرا کہ مستفاد از کلام وے بغیر ایں نمیشود کہ توالی چہار حرکات است زیرا کہ الف مشابہ دو حرکت است و ماقبل و مابعد او ہر دو متحرک اند جواب گویم کہ حرکت آخر را اعتبار نکردہ اند زیرا کہ حرکت بنائی است ۱۲ [5] قولہ عصا و رحی در اصل عصو و رحی بودہ اند سوال حرکت عصا و رحی عارضی است زیرا نچہ اعرابی ست جواب اگرچہ نوع حرکت عارضی است لیکن جنس او لازمی است زیرا نچہ ناچار است در ہر معرب بحرکت از حرکتے رفع یا نصب یا جر اگرچہ خصوص حرکت لازم نیست سوال چرا در عصا الف را بصورت خود نوشتہ اند و در رحی بصورت یا جواب ہر الفیکہ در چہارم جا فصاعداً واقع شود در اسم و فعل بصورت یاء نویسند چوں حبلے و نجشے مگر آنکہ پیش از الف یا باشد پس در آں وقت بصورت خودش نویسند چوں احیاء وصدیا مگر الف یحیے و ریا در حالیکہ علم باشد ۱۲ الغرض الف اگر بدل از واو باشد بصورت خود و اگر از یاء بصورت یا نگارند ۱۲ [6] در بعض قراءات لو استطعنا بضم واو آمدہ است برائے مشابہت بواو اشتروا الضلالۃ ۱۲ [7] و حرکت عارضی حکم سکون دارد ۱۲ [8] یدعیان بسکون دال یا بتشدید دال مفتوحہ از ادعاء بمعنی دعوی کردن و آرزو نمودن و اعتراف کردن ۱۲ [9] من الخشیۃ بمعنی ترسیدن از باب علم ۱۲ [10] قولہ محمول است الخ مخفی نماند کہ مصؒ محتاج ایں عذر نیست زیرا کہ حرکت او عارضی است بدلیل آنکہ در ماضی باتی برائے اعادہ واو قولن با آنکہ محمول است بر قولوا اگر لازمی بود برائے اعادہ واو احتیاج باعتذار حمل نماندی جواب فرق است میان قولن و اخشین با آنکہ لام قولن مستحق بود برائے وقف کہ بسبب نون ثقیلہ مفتوح شدہ است پس حرکتش عارضی باشد لصدق تعریفہا علیہا و یاء اخشین مستحق حذف بود از جہت وقف برائے نون تاکید اعادہ کردہ متحرک ساختہ اند پس حرکت او عارضی نباشد بناءً علی تفسیر المصؒ للحرکۃ العارضیۃ کما ذکرنا و سیجئ اگرچہ صحیح مذہب آنست کہ نہ لام قولن مستحق سکون است و نہ یاء اخشین مستحق حذف چنانچہ شیخ رضی فرمودہ است الفعل مع نون التاکید لیس مجزوماً و لا موقوفاً ۱۲ [11] برائے مشابہت میان آں ہر دو و آں لازم شدن فتح پیش آں چیزے کہ پیوست با آنہا ۱۲ [12] آنکہ لاحق شدہ (پیوستہ) بہ اخشیا الف ضمیر ست و آنکہ بہ اخشین پیوستہ نون ثقیلہ یا خفیفہ است واجب است کہ ماقبل الف ضمیر و نون تاکید در مفرد مفتوح باشد و در قول مصؒ لحقہما تسامح است زیرا کہ ہیچ چیزی بہ اخشین و اخشیا لاحق نشدہ بلکہ بہ اخش لیکن میگویند المقصود ما لحقہ الف مقصورۃ ۱۲ عبد [13] یعنے لازم است وقوع آں بوصف سکون پس وارد نشد اخترن کہ تحقق آں لازم است نہ سکون آں ۱۲ [14] زیرا کہ وضع تائے تانیث بر زوال است و نیز سکون آں لازم نیست بدلیل دعت القوم پس مانع اعلال نشد ۱۲ ع لیقولن بفتح لام مؤکد بنون ثقیلہ چنانکہ گوئی واللہ لیقولن زید و احتمال دارد کہ صیغۂ مؤنث باشد از باب تفعیل تقویل سخن بر کسے لبستن ۱۲ ۔

لازمی نیست فصل او جائز ست و در عَوِرَ[1] وحَوِرَ وعَیِنَ وَاِجتَوَرَ اعلال نکردند زیرا نچه محمول[2] اند بر اِعوَرَّ و اِحوَرَّ واِعیَنَّ وتجاور را وتِّحادِ المعنٰی ودر حَیَوَانٌ[3] ومَوَتَانٌ[4] بسلامت ماند زیراکه مصدر[5] بروزن فعلان[6] ست
جسم زندہ وزندگانی ۱۲
ودر حَیَدٰی بسلامت ماند زیراکه مصدر بروزن فعلی ست ودر قَوِیَ وطَوِیَ بسلامت ماند زیراکه لام کلمه اورا
که محل تغیر است
اعلال شده است اما تصحیح[7] قَوَدٌ وخَوَنَةٌ شاذ ست چنانچه اعلال طائی لزوما ویاجل جوازا شاذ[8] ست قُلْنَ
که در اصل قَوَلْنَ بوده است نقل[9] کرده از قَوُلْنَ به قُوْلْنَ آوردند واو حرف علت ضعیف بود وحرکت[10] ضمه برا و قوی دشوار
داشتند وبما قبل[11] دادند واو را بیفگندند قُلْنَ شد سوال چرا نقل کرده از قَوُلْنَ به قُوْلْنَ آوردند جواب زیرا نچه
قیاسا ۱۲ ہمچنیں تا قلنا ۱۲

---

۱ عوکور شدن حور سیاہی چشم آں در غایت سیاہی وسفیدی آں در غایت سفید بودن عین فراخ چشم شدن اجتوار جار ہمسایہ یکدیگر شدن ۱۲ ع ۲ سوال چرا تعلیل نکردہ شد دریں کلمات که محمول علیه اند جواب در تجاور بسبب وقوع الف پیش واو ودر اعور برائے اینکه اگر اعلال کردہ شود ہمزہ حذف شدہ (بسبب غناء از اں) عارہ ماندہ ملتبس شود بحالت ماضی مفاعله از مضاعف وہمچنیں در احور واعین سوال مجرد اصل ومزید فرع است وحمل اصل بر فرع روا نیست جواب دریں جا روا ست زیرا که افعلال وافیلال در الوان وعیوب اصل دیگر ابواب اند ۱۲ ابو داود عفرله ۳ اعلال نکردہ شد در حیوان تا دلالت کند حرکت لفظ بر معنے که دراں حرکت است موتان محمول بر او ست زیرا که ضد آنست ۱۲ ع ۴ ضد حیوان ونیز در دلیست که چوں در آدمی پیدا شود فورًا بمیرد ۱۲ ۵ کنز اللغات ومهذب ایں ہر دو را در غیر مصادر ذکر کردہ لیکن در تفسیر مدارک گفته که حیوان مصدر است مگر آنکه مشترک باشد والله اعلم ۱۲ ۶ بدانکه نزد مبرد در فعلان ومثل آں تعلیل نکردن بلکه صحیح داشتن شاذ است زیرا که الف ونون مانع نیست زیرا که در دوران داران گویند پس برایں مذہب حیوان به تصحیح شاذ باشد واخفش ہمچنیں تصحیح فعلی را نیز شاذ گفته زیرا که علامت تانیث را که الف مقصورہ است مانع اعلال ندانسته مگر حق آنست که تصحیح فعلان وفعلی قیاسی است زیرا که زیادتی الف ونون والف مقصورہ خاصه اسم است پس کلمه بسبب آں زیادتی خارج میشود از اوزان فعل. ایں قول سیبویه است لیکن ایں مخالف است به آنچه در شافیه است که واو ویاء چوں متحرک باشد وما قبل آنہا مفتوح یا در حکم مفتوح باشد بالف بدل کردہ شوند خواہ در اسم باشد خواہ در فعل ومصؒ نیز ایں قانون را مخصوص به فعل نساخته بدلیل قولش که باع دباب وناب است ۱۲ ع ۷ یعنی با وجود بودن قانون شرائط داو را بالف بدل نکردن شاذ است ۱۲ ۸ جواب سوال مقدر است تقریرش آنکه یاء وواو ساکنه بالف بدل نمی شوند پس یای در طای واو در یاجل چرا بدل شدہ اند تقریر جواب آنکه اعلال که لازم است در طای که بغیر آں مستعمل نیست وجائز است در یاجل که یوجل نیز خوانند (بلکه ایں اکثر وفصیح است) شاذ است وتعلیل طائے بدو طریق است اول آنکه در اصل طیئ چوں سید بود از طہو اللام یائے نسبت پیوست طیئ شد پس یائے مدغم فیه را که عین کلمه است قیاسًا حذف کردند ویائے ساکن را که مدغم بود برائے تخفیف بر خلاف بالف بدل کردند طای شد دوم آنکه در اصل طے بود مثل حیے یائے نسبت پیوست ویای مدغم فیه که لام کلمه است بخلاف قیاس به ہمزہ بدل شد ویای مدغم بالف بدل شد طای شد دریں است که گویند رد الطائیه وبدانکه اعلال بہر دو طریق موافق فرمودہ مصنفؒ شاذ است سوال بر طریق اول اگر یائے مدغم را حذف ومدغم فیه را قلب کنند حذف خلاف قیاس بود لیکن قلب موافق قیاس باشد زیرا که مدغم فیه متحرک است پس ترجیح عکس ایں چرا است جواب زیرا که شذوذ قلب بسبب کثرت آں در کلام عرب بلکه قیاسی بودن آں در لغت بعضے آسان نما ست ۱۲ ابو داؤد عبد الله بابرفانوی ۹ در نقل چہار چیز ضروری است ناقل[1] ومنقول[2] ومنقول عنه[3] ومنقول الیه[4] چونکه دریں جا مخفی بود ند بیان کنیم قَوَلْنَ وقَوُلْنَ در صورت یعنی صیغه ممتاز اند ودر مادہ وجوہر حروف متحد اند پس ناقل واضح است ومنقول مادہ ومنقول عنه صورت اولی که بفتحه واو بود ومنقول الیه صورت ثانیه که بضمه است وہمچنیں تحقیق کردہ بعض محققان در شرح قول آنہا العدل خروج الاسم الخ ۱۲ لغزک بتغیر ۱۰ بدانکه ہمزہ اثقل ہمه حروف علت الف اخف آنہا اند ودر حروف علت الف اخت خف ویا میانه وواو خفیف است پس قول مصنف ضعیف صفت کاشفه است ۱۲ لغزک بتغیر ۱۱ اگر ایں دلیل بجمیع مقدمات آں تمام شد لازم می آید که در طال که اصلش طَوُلَ بود نیز حرکت نقل کردہ بما قبل دادند فتامل ۱۲ لغزک بتغیر یسیر.

اگر بر اصل خود بماندے واو الف گشتے وبیفتادے دلیل[١] نبودے بر حذف واو وکذلک بِعْنَ کہ در اصل بَیَعْنَ بوده

بفتح یاء ۱۲

است نقل کرده از بَیَعْنَ بہ بَیِعْنَ آوردند حرکت یا نقل کرده بما قبل دادند بعد از سلب حرکت ما قبل دو ساکن بہم آمدند

بسبب ثقل ۱۲

اول را حذف کردند بِعْنَ شد او نقول واو ویا الف گشتند وبیفتادند وما قبل حرف علت در قُلْنَ مضموم کردند ودر

کہ مده بود ۱۲ — بالتقائے ساکنین ۱۲ — ہمچنین تا بعنا ۱۲ — تا دلالت کند بر حذف واو ۱۲

بِعْنَ مکسور قانون[٢] ہر واو ویائے کہ در ماضی[٣] ثلاثی مجرد الف گردد وبیفتد حرکت ما قبل اورا موافق او گردانند اما در

خِفْنَ[٤] حرکت واو بما قبل دادند واورا بالف بدل نکردند بر خلاف قیاس سؤال[٥] واو ویاء را چرا بیفگنند جواب از برای

در اصل خَوِفْنَ بود ۱۲

آنکہ ہر جائیکہ دو ساکن بہم آیند بر غیر حد[٦] خود واول ایشان مده بود نخستین را بیفگنند چنانچہ قُلْنَ ویَقُلْنَ ولَمْ یَقُلْ و

قُلْ وبِعْ وبِعْنَ ویَبِعْنَ ولَمْ یَبِعْ ودَعَتْ ورَمَتْ وبعضے گفتہ اند اگر دو حرف علت ساکن بہم آیند علے[٧] نحو ما

یعنے اخفش واتباع آں ۱۲

ذکرنا اول اصلی دوم زائده اصلی را حذف باید کرد زیرانچہ زائده علامت ست و

---

[١] دریں نظر است زیرا کہ ممکن است کہ فای کلمہ را برائے دلالت ضمہ دہند سوال بعد نقل نیز دلیلی نماند زیرا کہ واو در قُلْنَ وہمچنیں یاء در بِعْنَ بعد نقل نیز متحرک ماندند پس بقانون قال الف گشتہ بالتقای ساکنین بیفتند جواب ضمہ در قُلْنَ منقول الیہ وکسره در بِعْنَ منقول الیہ بسبب عارضی بودن ثقیل نبودند پس ابدال کہ برای ثقل باشد نشد سوال ضمہ وکسره عارضی را کہ ثقیل نیست چرا بما قبل نقل میکنند جواب زیرا کہ نقل سہل است لازمی بودن حرکت واو ویاء دراں شرط نیست بخلاف ابدال ۱۲ عبد [٢] ایں مذہب اہل تحقیق است وتقدیم مصنف رح اول را بریں بسبب شہرت واختیار اکثر نحاة آنرا است ولفظ او شاید بمعنی بل باشد برائے روگردانی از اول بسوے ثانی ۱۲ عبد [٣] قید ماضی برائے اخراج یخف است وقید ثلاثی بحرج مخرج اقمن است وقید الف شدن برائے اخراج لسن لست لستما تا آخر است زیرا کہ یای او بالف بدل نشده ۱۲ ان [٤] ایں جواب است از سوال مقدر تقریرش آنکہ بالیستی کہ واو در خِفْنَ کہ در اصل خَوِفْنَ بود الف کرده انداختندی وحرکت ما قبل واورا موافق کردندی تا مخالفت در قانون مذکور نیامدی بدانکہ صاحب لغزک فرموده است کہ غرض مصنف رح اگر مخالف قیاس مذکور است فسادش بر ظاہر است زیرا کہ مخالفت قیاس عبارت از آنست کہ شرائط قیاس موجود باشد وحکم جاری نشود ودر خِفْنَ شرائط مذکور موجود نیست زیرانچہ واوش بدل بالف نشده است چنانچہ خود مصنف رح اعتراف نموده است واگر مقصود او مخالفت قانون قال است پس مسلم است لیکن ذکر ایں کلام ملائم ایں مقام نیست مگر برائے ادنی مناسبت وتحقیق ایں مقام آنست کہ بر مذہب اہل تحقیق واو خوفن بدل بالف کرده انداختہ اند وما قبل او برائے دلالت بر بنیت مکسور ساختہ اند وایں مخالف قیاس نیست زیرانچہ قیاس پیش اہل تحقیق نہ آنست کہ مصنف رح ذکر کرده است بلکہ چنیں است کہ ہر واوی ویای کہ در عین کلمہ ماضی معلوم ثلاثی مجرد افتند والف گردد وبیفتد حرکت فا کلمہ موافق حرکت عین کلمہ کنند اگر مخالف باشد واگر حرکت فا وحرکت عین موافق باشند در واوی مضموم باید ساخت ودر یائی مکسور وبتقریر دیگر نیز تواں میگفت کہ تحریک فای ماضی مذکور بحرکت ضمہ وکسره یا مبنی بر رعایت متابعت حرکت عین کلمہ است اگر یکی ازیں دو حرکت در انجا ضمہ وکسره باشد یا بر ملاحظہ مناسبت عین کلمہ اگر مفتوح باشد ۱۲ [٥] بنای ایں سوال مذہب اول است ۱۲ [٦] التقائے ساکنین علی حده آنست کہ ہر دو در یک کلمہ باشند واول آنہا مده وثانی مدغم باشد چوں مادة کہ الف مده است ودال اولی مدغم است ودر دوم وعلی غیر حده خلاف آں است ونطق ایں متعسر باشد اگرچہ علی حده نیز ثقیل است لیکن ثقل او را از حد نگذشتہ زیرا کہ حروف مده مخفف بعض ثقل اند وثقل ایں قسم دوم از حد گذشتہ وہمیں است وجہ تسمیہ علی حده وعلی غیر حده ووضع عربی بر خفت است پس ایں نوع التقای ساکنین را جای نکرده وجای ناجائز میخوانند پس یکی را حرکت داده یا حذف کرده دفع ثقل میکنند ۱۲ محشی عفر لہ [٧] مثل آنکہ ذکر کردیم یعنے اول آنہا مده باشد ۱۲ .

عہ بقانون قال وسکون لام عارضی مانع اعلال نیست ۱۲ .

عہ بسبب بودن بحث در اجوف شرط عین کلمہ بودن واو ویا ترک کرد ۱۲ .

العلامة لا تحذف و بعضے گفتہ اند دوم را حذف باید کرد لان[1] الزائد احق بالحذف فعلی هذا المحذوف من نحو
وعلامت حذف نکرده شود ۱۲ — یعنی خلیل و سیبویہ ۱۲

مقول واو مفعول وعلی الاول عین الکلمة بدانکه[2] حرکت عارضی در حکم سکون ست و حرکت عارضی آں
واو مفعول است ۱۲ — وبر مذهب اول عین کلمه ۱۲

بود که حرف متحرک مستحق سکون بوده است وبنا[3] بر ضرورت متحرک کرده باشند ولهذا[4] تقول وقل الحق وبع الثوب
حق امر ثابت در واقع ۱۲

ودعتا بخلاف[5] لم یقولا وذلک لان الجزم واقع علی النون دون اللام وکذلک[6] قولا لان[7] البناء یتبع اعراب
جامه ۱۲ — بغیر اعاده الف محذوف ۱۲

المستقبل اما قولن[8] محمولست بر قولا لما[9] تقدم و در دعوا[10] الله و قل الحق حذف نکردند آخر کلمه را حرکت دادند زیرا که
برائے آنکه گذشت ۱۲

اول ایشاں مده نبود وسیاتی[11] حکمه انشاء الله تعا۔ قیل در اصل قُوِلَ بود حرکت واو بقاف دادند پس واو
بعد سلب حرکت قاف ۱۲

ساکن ما قبل او مکسور آں واو را بیا بدل کردند قیل شد قانونه ۳ هر واو ے و یاے که مضموم یا مکسور در فعل
بمقتضائے قانون میزان ۱۲ — قانون اعلال قیل — که منقلب از همزه نباشد ۱۲

منصرف[12] و ما یتعلق به متوسط بود یا در حکم[13] توسط و در اصل بسلامت نمانده باشد و ما قبل او مفتوح
یعنی در ماضی معلوم آں باشد ۱۲ — یعنی در مقابله عین کلمه باشد ۱۲

---

۱ ؎ زیرا که زائد اولے است بحذف پس برایں مذهب محذوفات از مثل مقولا ۱۲ م ۲ ؎ ازینجا تا قول آں ما تقدم جمله معترضه است و مقصود ازیں دفع وہم است تقریرش
آنکه حذف واو ویاء والف در قل وبع ودعت برائے التقای ساکنین است و در قل الحق وبع الثوب ودعتا که ساکن ثانی متحرک شده است پس حرف علت محذوف
اعاده چرا میکنند چنانچه در قولا وبیعا کرده اند جواب داد که ایں حرکت عارضی است وعارضی در حکم سکون باشد ۱۲ ع ۳ ؎ مراد از ضرورت نه آنست که بوجوب تحریک رسانده باشد
والامثل قد افلح بر نمی آید زیرا نچه هیچ ضرورت ملجئه بوجوب تحریک دال نیست وحرکتش را عارضی گفته اند ۱۲ ان ۴ ؎ یعنی در قول آں جلشانه وقل الحق من ربکم فمن شاء فلیومن الآیة ۱۲
ع ۵ ؎ قوله بخلاف لم یقولا زیرا که واوی که مفرد (لم یقل) محذوف بود در تثنیه (لم یقولا) باز بیاید زیرا نچه جزم بر نون (که اعرابی است عوض از ضمه مفرد) واقع ست نه بر لام زیرا آنکه
مستحق اعراب نیست چرا که جازم از مفرد حرکت اخیر واز تثنیه نون را که عوض حرکت مفرد ے باشد می اندازد پس لام مثنی چونکه مستحق سکون نیست حرکت آں در لم یقولا عارضی نباشد
۱۲ ع ۶ ؎ در ایں برائے آنست که جزم واقع است بر نون نه بر لام وهمچنیں است بر قولا زیرا که بناء تابع باشد اعراب مستقبل را ۷ ؎ یعنی اگرچه امر مجزوم نیست زیرا که مبنی الاصل است لیکن بناء
آں تابع اعراب مستقبل مجزوم است از حذف حرکت یا لام یا نون در کافیه است که حکم آخر امر حکم مجزوم است سوال بناء واعراب نقیض یکدیگر اند پس پیروی یکدیگر چگونه می توانند کرد جواب بناء اینجا
مقابل اعراب نیست بلکه مصدر است از بنی یبنی برائے مفعول یعنی بنا کرده شدن ۱۲ عبدالله غفرله ۸ ؎ قوله اما قولن الخ جواب سوال است تقریرش آنکه حرکت لام عارضی است زیرا نچه
مستحق سکون است پس واو محذوف را چرا اعاده بدانکه مصنف رح را حاجت بایں عذر نیست چنانچه در حاشیه ما بر قول آں بخلاف لم یقولا شناخته ۱۲ ع ۹ ؎ قوله لما تقدم الخ یعنی برای
آنکه گذشت از وجه حمل که آں وجوب فتح است پیش آنکه پیوست با نها و در بعض نسخ کما تقدم واقع شده یعنی حمل کرده شد قولن بر قولا یا نیز آں حمل که گذشت ذکر آں و آں حمل اخشین
است بر لخشیا دو وجه مشابهت میان هر دو حمل اتحاد جهت حمل است ما قبل موصول بعد کاف مثلیه لفظ حمل مقدر است یعنی مانند حمل آں چیز که گذشت ذکر آں و آں اخشین
است پس بر وجه اول ما عبارتست از وجه حمل و بر ثانی از نفس حمل و بر ثالث از محمول ۱۲ ابوداود وعبدالله بابر خانوی غفرله ۱۰ ؎ در کلام آں جل شانه فاذا رکبوا فی الفلک دعوا الله
مخلصین له الدین ۱۲ محشی غفرله ۱۱ ؎ وعنقریب بیاید در بحث بمضاف حکم آں انشاء الله ۱۲ ۱۲ ؎ یعنی در فعلیکه تثنیه و جمع و تذکیر و تانیث او جائز باشد وایں تفسیر
دریں مقام صحیح است زیرا نچه مقصود اینجا اخراج فعل تعجب است واز یں تفسیر خارج شد یا فعلیکه از چهارده صیغه ماضی و چهارده صیغه مضارع و شش صیغه امر و
شش صیغه نهی آمده باشد پس بریں لیس ونعم وبئس وعسی از افعال متصرفه نباشد وبهاں تصریح کرده اند ۱۲ ان ۱۳ ؎ یعنی در آخر کلمه باشد لیکن چیزی که کالجز باشد
باو پیوسته باشد چوں ضمائر که با آخر ماضی و مضارع در آیند و مثل علامات تثنیه و جمع که آخر اسم را لاحق شوند ۱۲ ع

نباشد حرکت آں بما قبل دہند چنانچہ قِیْلَ[1] و بِیْعَ[2] و یَقُوْلُ و یَبِیْعُ و تَغْزِیْنَ[3] و تَرْمُوْنَ و مَقُوْلٌ و مَقِیْلٌ[4] و دَر

غزو یا دشمن جنگ کردن ۱۲

اَدْوُرٌ و اَعْیُنٌ[5] اعلال نکردند زیرا کہ نہ فعل ست و نہ متعلق فعل و در یَرْمِیُ و رَمِیٌ و یَدْعُوُ حرکت یا و واو

کہ ضمہ است ۱۲

بما قبل نداد ند زیرا نچہ در طرفست و در جُهْوَرَ[6] و یُجْیِیْ و یَسْتَحْیِیْ و مُحْیِیْ حرکت واو یا بما قبل نداد ند زیرا نچہ

دراصل بسلامت ماندہ است و در قَوِیَ حرکت واو را بما قبل نداد ند زیرا نچہ

ماقبل او مفتوح ست الا آنکہ در ماضی مجہول اگر حرف علت مکسور و ماقبل او مضموم بود نقل حرکت لازم

احترازیست

نیست بلکہ حذف حرکت و اشمام نیز روا است تقول فی قیل قیل و قول و فی بیع بیع و بوع و در غیر او لازم

ست یقال دراصل یُقْوَلُ بود حرکت واو نقل کردہ بما قبل دادند و او را الف[7] کردند یُقَالُ شد قانونہ ۴

قانون اعلال یقال ۱۲

ہر واوے و یائے مفتوح کہ در غیر فعل تعجب[8] بجائے[9] عین کلمہ افتد و بین الساکنین[10] لزومًا[11]

درمیان دو ساکن ۱۲

۱؎ بعد سلب حرکت آں اگر متحرک باشد ۱۲ ۲؎ دراصل قُوِلَ و بُیِعَ بود ند پس نزد مصنف و شیخ رضی کسرہ واو و یار را نقل کردہ بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل چرا کہ کسرہ خفیف است از ضمہ پس خفت ازیں نقل حاصل است کہ حرکت مقصود است احتیاج دفتی است کہ حرکت منقول اخف از حرکت منقول الیہ باشد ورنہ نقل نکنند و نزد ابن حاجب رح حرکت واو و یا انداختہ شود مطلقًا برابر است کہ حرکت منقول خفیفہ باشد از منقول الیہ یا نہ زیرا کہ نقل حرکت لسوی ساکن باشد نہ لسوی متحرک پس در بُیِعَ ضمہ فا بکسرہ بدل کردہ شود برائے مناسبت یاء و در قُوِلَ نیز ضمہ فا بکسرہ بدل کردہ شود برائے حمل کردن او بر بیع زیرا کہ ہر دو ماضی مجہول اند پس واو قُوِلَ کقانون میزان بیاء بدل کردہ شد قیل و بیع شد و قول اول اقرب بصواب است زیرا کہ دراں حمل چیزی نیست و حتی الامکان اگر در نفس کلمہ اعلال کردہ شدی اولی است از حمل ۱۲ ع ۳؎ تغزین دراصل تغزوین بروزن تنصرین بود حرکت واو بما قبل دادند کسرہ برداو و ثقیل بود انداختند بعدہ التقای ساکنین شد میان واو و یاء واو را حذف کردند سوال چوں دو ساکن علی غیر حدہ بہم آیند یعنے اول ایشاں مدہ نبود یکی را حرکت میدہند و در تغزین باآنکہ مدہ نیست حذف کردہ اند جواب احتمال دارد کہ حذف واو بعد از قلب بیا کردہ باشند سوال چوں دو حروف علت ساکن یک جا بہم آیند اول اصلی دوم زائدہ بعضے اول را حذف کنند بعضی ثانی را و دریں جا باتفاق اصلی را حذف کردہ اند جواب اگرچہ اصلی در کلام مصؒ مطلق واقع شدہ است لیکن تخصیص باید کرد او را بآنکہ بمقابلہ عین کلمہ باشد بقرینہ ذکر او در مباحث اجوف ہر چند ایں قرینہ بر محل اعتماد نیست ۱۲ ان ۴؎ قولہ مقیل صیغہ ظرف است از قیلولہ بمعنے نیمروز خفتن و نیم روز شراب خوردن یا اسم مفعول است از قول چنانچہ گویند زید مقیل فیہ انہ شجاع و یا اسم فاعل است بضم میم از اقالہ بمعنے گسیختن بیع و از گناہ درگذشتن و صاحب نغزک گفتہ در کتابی دیدہ ام کہ مصدر میمی است چوں مرجع بکسر عین ۱۲ عبد ۵؎ اعین جمع عین است بمعنے چشم و چشمہ و زانو و آفتاب و ذ ر حربی و یک پلہ ترازو و نفس ہر چیز و دیدبان و جاسوس و شخص و غیر آں کہ در شما نیاید ۱۲ نغزک ۶؎ ماضی مجہول یا امر از جہورۃ سخن بلند گفتن ۱۲ ۷؎ یعنے بجائے واو الف آوردند و ایں ساخت در عبارات علماء شائع است ۱۲ ۸؎ قولہ فعل تعجب و آں دو صیغہ اند برای انشای تعجب یکی افعل کہ در ما افعلہ است دوم اَفْعِلْ کہ در افعل بہ است و مقصود از ذکر ایں قید اخراج صیغہ اولی است و الا صیغہ ثانیہ بقید مفتوح بر آمدہ است و تعلیل در و ازاں نکنند کہ با افعل اسمی در عدم تصرف شریک است و از راہ معنی با فعل تفضیل مشابہت دارد ۱۲ ان ۹؎ سوال بر مصؒ سزاوار بود کہ قیدی دیگر نیز ذکر کردی چنانچہ صاحب جامع المسائل آوردہ کہ آں کلمہ رباعی و ملحق برباعی نباشد تا بمثل وسوس (کہ رباعی است) و اِکْوَهَدَّ (کہ ملحق بہ افنشعر است) انتقاض نیاید جواب شرط تقابل عین کلمہ ازیں قید معنی است زیرا کہ واو اکوہد زائدہ است برای الحاق و واو وسوس مقابل لام کلمہ است پس ازیں جہت مصؒ ایں قید را ترک کرد ۱۲ محشی ۱۰؎ نصب لزومًا برآنست کہ مفعول مطلق است برای فعل محذوف و آں فعل صفت موصوف محذوف است پس تقدیر کلام چنیں باشد و بین الساکنین سکونا یلزم لزومًا الخ ۱۲ عبد ۔ ۱۱؎ کہ سکون آنہا از روی لزوم باشد ملفوظ یا مقدر الخ ۱۲ ۔

تحقیقاً[1] او تقدیراً نیفتاده باشد و[2] لام کلمه را اعلال نشده باشد آں واو ویا دراصل بسلامت نمانده وکلمه اسم بروزن

(یعنے در ماضی معلوم ۱۲)

اَفعَل[3] نباشد وماقبل آں حرف ساکن مظهر[4] قابل حرکت بود حرکت اورا بماقبل دهند و واو ویا را الف گردانند چنانچه

یُقَالُ ویُبَاعُ واَعَانَ واَستَعَانَ ومُعَانٌ ومُستَعَانٌ ودرما اقوله تعلیل نکردند زیرانچه فعل تعجب

(الاستعانة یاری خواستن ۱۲)

ست ودر خَلوَةٌ وحِلیَةٌ اعلال نکردند زیرانچه بجائے عین کلمه نیفتاده اند ودر اَحوَالٌ واَقوَالٌ وتَقوَالٌ

(خالی شدن با کسے ۱۲ زیور ۱۲ جمع حال ۱۲ جمع قول ۱۲ گفتن ۱۲)

ومِقوَالٌ اعلال نکردند زیرانچه بین الساکنین لزوماً تحقیقاً افتاده است ودر مقول اعلال نکردند زیرآنچه

(بسیار گوینده ۱۲)

دراصل مِقوَالٌ بوده است اما در یُقُلنَ ولَم یَقُل اعلال کردند زیرانچه سکون لام عارضی است ولا

(ونیست اعتبار بآں ۱۲)

عِبرَةَ به اما در اِغَاثَةٌ[5] واِستِغَاثَةٌ اعلال کردند برائے موافقت فعل اگرچه مانع قائم بود ودر اَسوَدُ

(فریاد رسیدن ۱۲ فریاد خواستن ۱۲ که اصل در اعلال است ۱۲)

واَبیَضُ بسلامت ماند زیرانچه اسم بروزن افعل اند ودر اَحیَی واِستَحیَی واِستَهوَی بسلامت مانده است

(افعل صفت اند ۱۲ سرگشته گردانیدن ۱۲)

زیرانچه لام کلمه را اعلال شده است[6] ودر اِجلَوَّذَ بسلامت ماند زیرانچه ماقبل او ساکن مدغم ست مظهر نیست

ودر تَقَاوَلَ وتَقَاوُلَ اعلال نکردند زیرانچه ماقبل او قابل حرکت نیست ودر اَعوَرَ واِستَعوَرَ[7] بسلامت

ماند زیرانچه دراصل بسلامت مانده است

---

١ قوله تحقیقاً الخ یعنے برابر است که مجموعه ساکنین محقق باشد بایں طور که هر دو ملفوظ باشند یا مقدر بایں طور که یکے از انها ملفوظ باشد پس مجموع من حیث المجموع مقدر باشد زیرا که انعدام جز مستلزم است انعدام کل را من حیث الکل بلکه انعدام جز عین انعدام کل است چنانچه سید السند قدس سره در حواشی شرح عضدیه تحقیق کرده از انجا باید دید پس در وهم کسے نیاید که مراد دریجا تقدیر هر یک از ساکنین است اگرچه از ظاهر عبارت مصنفؒ همیں وهم بیاید لیکن تو ظاهر بیں مباش فتذکر ۱۲ عبد ٢ سوال در مثل اِستَحیٰ بلغت بنی تمیم استحیٰ نیز جائز است ببدل کردن یای عین کلمه را بالف بعد ازاں بسبب التقای ساکنین یکے را حذف کردن پس مصنفؒ چرا تقیید لام کلمه را که اعلال نشده باشد کرده است جواب در شرح شافیه گفته که در توجیه لغت تمیمیه علما را خلاف است مذهب خلیل آنست که اصل استحیٰ استحای بروزن استحاب است ماخوذ است از حای بروزن باب چنانچه اصل استحیٰ استحیی بود که ماخوذ از حی است حرکت یای استحای را حذف کردند اذ لم یوجد لام الماضی یاء متحرکة ساکناً ما قبلها پس التقای ساکنین شد نخستین را حذف کردند ویای ساکنه را بالف بدل کردند چنانچه در یاجل وطای ومذهب علماء دیگر آنست که اصل استحیٰ استحیے بود یائے اولی را بعد از نقل حرکتش بماقبل حذف کردند چنانچه در احست واظلت وبنا بر هر دو مذهب هیچ اشکال واقع نمیشود کما لا یخفی وتوجیه لغت تمیمیه بوجهی که سائل در سوال ذکر کرده است چنانچه مختار مصنفؒ نباشد ومی باید دانست که مذهب خلیل سخت بلکه نادر است زیرانچه مشتمل بر ارتکابات مکروهه است ونیز لازم می آید که در تثنیه استحایا خوانیم چوں استیاحا ودر مصدر استحاة چوں استحابة وچنیں نیست ۱۲ ان ٣ اعم از انکه افعل تفضیلی باشد یا افعل صفتی یا افعل اسمی ۱۲ ٤ مراد از مظهر دریں مقام خلاف مدغم است ۱۲ ۔ ٥ دراصل اغواث واستغواث بودند واو را بالف بدل کردند بعده التقاء ساکنین شد یکی را حذف کرده تا بعوضش آوردند واین کلام جواب سوال مقدر است تقریرش آنکه واو دریں هر دو واقع شده است بین ساکنین لزوماً تحقیقاً پس چرا اعلال کرده اند ۱۲ ٦ ونیز دراصل سلامت مانده است ونیز بین الساکنین واقع است ۱۲ ٧ استعوار طلب یک چشمی کردن ۱۲ ۔

فَلِذٰلِكَ تَقُوْلُ اَعَارَ عَلٰی قَوْلِ مَنْ یَقُوْلُ عَارَ وَاَعْوَرَ عَلٰی قَوْلِ مَنْ یَقُوْلُ عَوِرَ قَائِلٌ در اصل قَاوِلٌ بود واو را بہمزہ بدل کردند قائل شد قانون ۵ ہر واوی و یائیکہ[1] بعد از الف اسم فاعل بیفتد و در[2] اصل بسلامت نماندہ باشد آنرا بہمزہ بدل کنند چنانچہ قَائِلٌ و بَائِعٌ و در مُقَاوِلٌ[3] و مُبَایِعٌ[4] بسلامت ماند زیرانچہ در اصل

(مثال واوی ۱۲ — مثال یائی ۱۲)

بسلامت ماندہ است وکَذٰلِكَ تَقُوْلُ عَائِرٌ وَعَاوِرٌ بِنَاءً عَلَی اخْتِلَافِ الْقَوْلَیْنِ قانون ۶ ہر واوے

(باعلال ۱۲ — بتصحیح ۱۲)

و یائے کہ بعد از الف[5] مفاعل افتد و قبلہ نیز حرف علت باشد و بعدہ حرف ساکن نباشد آنرا بہمزہ

(واو و یاء ۱۲ — پیش از الف ۱۲ — بعد ہر یکے از واو و یاء ۱۲ — سکون وسطی ۱۲)

بدل کنند چنانچہ اَوَائِلُ و بَوَائِعُ و در مَعَایِشُ و مَعَاوِنُ[6] بسلامت ماند زیرانچہ پیش از الف حرفِ علت

(جمع اول ۱۲ — جمع بائعہ یا بوعہ — جمع معیشہ ۱۲)

نیست بدانکہ تقدم حرف علت شرط در اعلال حرف اصلی است اما در زائدہ[7] شرط نے فَلِذٰلِكَ[8] تَقُوْلُ اَسَاوِدُ

(برالف شبہ مفاعل ۱۲)

---

[1] قولہ بعد از الف الخ دریں مقام چند چیز باید دانست یکے آنکہ حرفیکہ مقدم باشد در تلفظ حرف دیگر آں حرف مقدم را ماقبل وحرف متاخر را مابعد خوانند اعم از آنکہ میان ایہما حرفی متخلل باشد یا نہ پس در مثل ضرب ضاد و را ماقبل دو را ماقبل باء وراء و باء مابعد ضاد است لیکن مراد از کلام مصنف رح حرفیست کہ متاخر باشد از الف اسم فاعل بے تخلل فاصلے میان ایہما واگر مراد متاخر مطلق باشد ایں قانون منتقض میشود بمثل اجیبوا داعی اللہ کما لایخفی دوم آنکہ در اکثر کتب ایں فن تخصیص ایں قانون بالف کردہ اند حتی کہ در شرح شافیہ گفتہ است بشرط ان یکون الساکن الذی قبل حرف العلۃ الفا لفرط خفتہ لیکن در بحث تصغیر از شرح شافیہ و لباب مسطور است کہ مثل قائل را در وقت تصغیر رو باصل نمیکنند زیرا کہ بکسری کہ در و اعلال بہ قلب باشد اگر اعلال او لازم باشد در تصغیر باصل خود مردود نشود اعلال لازم آنرا گویند کہ باعث آں اعلال در مصغر و مکبر موجود باشد چنانکہ ادد کہ اصلش ودد بود چوں تصغیرش کنند ادید میگویند قائل را نیز از ہمیں قبیل شمردہ اند زیرا کہ علت قلب او بودن او است اسم فاعل از فعلیکہ عین او اعلال شدہ است وایں علت در مصغر و مکبر موجود است پس تخصیص قانون بوقوع حرف علت بعد از الف زائد اسم فاعل غیر جید باشد اللہم مگر آنکہ گفتہ شود کہ ابدال حرف علت بعد یار تصغیر در صورت مذکورہ برای حمل یای تصغیر است بر الف جمع تکسیر با ملاحظہ مناسبت بمکبر سوم آنکہ اگر ترک لفظ اسم کردی بہتر بودی کہ شامل شدی مصدرے را کہ بروزن فاعل باشد چوں قمت قائما جواب چنانچہ مصدر بمعنی اسم فاعل واسم مفعول می باشد یحتمل کہ در امثال ایں مثال کہ اسم فاعل بمعنے مصدر بود پس برائے ادراج ایں امثال احتیاج بترک لفظ اسم نیست وایں توجیہ اکثر بخاطر فاطر خلجان میکرد لیکن از ترس مخالفت عبارات علماء بر منصہ تحریر جلوہ گر نمیشد در نوالاچوں در شرح مراح الارواح تصریح بایں معنے یافتم دلیرانہ بر تحریر براو شتافتم چہارم آنکہ گاہ باشد کہ صیغہ فاعل برائے نسبت باشد چوں سائف واو داخل اسم فاعل نیست لعدم صدق التعریف علیہ وادراد دریں اعلال مشارک اسم فاعل داشتہ اند اللہم مگر آنکہ اسم فاعل را اعم گردانیم از حقیقی وحکمی وفاعل نسبی را در اسم فاعل داخل سازیم فی شرح الشافیہ یعتل عین الفاعل الکائن للنسبۃ کسائف لکونہ کاسم الفاعل من ساف یسیف ۱۲ لغزک

[2] یعنے در ماضی معلوم آں باب ۱۲ [3] پوشیدہ نماند کہ اخراج ایں دو لفظ بقید عدم سلامتی مشعر است بانکہ در نیند اول یعنی بعد از الف اسم فاعل افتد داخل است وایں محل نظر است زیرانچہ الف ایں دو لفظ الف اسم فاعل نیست بلکہ علامت اسم فاعل در بنجا میم مضموم و کسرہ ماقبل آخر است آری در قائل و بائع الف علامت ہم فاعل است مگر آنکہ گفتہ شود کہ اضافت الف فاعل برائے ادنی ملابست باشد اعم از انکہ علامت او باشد یا نہ ۱۲ [4] مقاولت گفت و شنید کردن باہم ۱۲ [5] مراد از بعد الف مفاعل حرفی است کہ متاخر از الف مفاعل باشد بے تخلل فاصلہ فلا تغفل ۱۲ [6] جمع معونہ بمعنی یاری دادن ۱۲ [7] یعنے واوی و یای کہ بعد الف مفاعل افتد اگر اصلی باشد او را بہمزہ وقتی بدل کنند کہ ماقبل الف مفاعل نیز حرف علت باشد چوں امثلہ مذکورہ واگر ماقبل الف حرف علت نباشد بدل بہمزہ نکنند چوں اساود و مقاول واگر واوی و یائیکہ بعد از الف مفاعل است زائدہ بود او را بہمزہ بدل کنند مطلقاً خواہ ماقبل الف حرف علت باشد خواہ نہ چوں طوائل وصحائف کہ جمع طویلۃ وصحیفہ است وایں برائے فرق کردن است میان اصلی و زائدہ و بودن زائدہ اولی بتغیر ۱۲ [8] در حرف علت زائدہ کہ در حکم اصلی باشد ۱۲ [9] یعنی پس برای بودن اعلال حروف اصلیہ مشروط بتقدیم حرفِ علت است نہ حرف زائد گوئی در جمع اسود کہ نام مار سیاہ است اساود بدون بدل کردن واو بہمزہ بسبب فقدان شرط ۱۲

فِی اَسْوَدَ وَصَحَائِفُ[1] وَعَجَائِزُ فِی صَحِیْفَةٍ وَعَجُوْزَةٍ و در طَوَاوِیْسُ[2] بسلامت ماند زیرانچه بعد او حرف ساکن است

(قطعه کاغذ مکتوب ۱۲ — پیرزن ۱۲)

الیائی منه بَاعَ یَبِیْعُ بَیْعًا فهو بَائِعٌ وَبِیْعَ یُبَاعُ بَیْعًا فذاک مَبِیْعٌ الامر منه بِعْ والنهی عنه لَا تَبِعْ مَبِیْعٌ در اصل مَبْیُوْعٌ بود

(یائی از اجوف ۱۲ — خرید و فروخت ۱۲ — اسم مفعول ۱۲)

حرکت یا نقل کرده بما قبل دادند کما تقدّم بعده ما قبل یا را کسره دادند برائے محافظت[3] یا قانون[4] هر یائیکه

(چنانچه گذشت در قانون نیل ۱۲ — بعد حذف ضمه ۱۲)

ساکن باشد و بجائے عین کلمه افتد و ما قبل او مضموم باشد ضمه آں را بکسره بدل کنند از برائے محافظت یاء چنانچه

بِیْضٌ[4] و قسمةٌ ضِیْزیٰ اما[5] در مانند طُوْبیٰ[6] ضمه را بکسره بدل[7] نه کردند لِلْفَرْقِ[8] بینه و بین فُعْلیٰ صِفَةً[9] پس دو ساکن بهم

(در اصل ابیض بود ۱۲ — الضیز نقصان کردن ۱۲)

آمدند یا را حذف کردند پس[10] واو ساکن ما قبل او مکسور آں واو را یا کردند مَبِیْعٌ شد و قیل دوم را حذف کردند لِاَنَّ[11] الزَّائِدَةَ

(قائل آں سیبویه ۱۲)

اَحَقُّ بِالْحَذْفِ اما مثل مَصْیُوْفَةٌ[12] و مَخْیُوْطَةٌ شاذ ست من مهموز الفاء اَبَ یَاْبُ[13] اَوْبًا فهو آئِبٌ الامر منه اُبْ

والنهی عنه لَا تَاْبُ .

من مهموز اللام جَاءَ یَجِیْءُ جَیْئًا و مَجِیْئًا فهو جَاءٍ و جِیْءَ یُجَاءُ جَیْئًا و مَجِیْئًا فذاک مَجِیْءٌ الامر منه جِئْ

(الاجوف یائی ۱۲ — آمدن ۱۲ — دجیئه ۱۲)

والنهی عنه لَا تَجِئْ جَاءٍ[14] در اصل جَایِئٌ بود و دریں دو قول است اول آنکه یا را

---

[1] یعنی میگوئی در جمع صحیفة و عجوزة صحائف و عجائز بابدال واو بهمزه زیرا که واو و یاء زائده اند ۱۲ [2] طواویس جمع طاوس بر وزن فاعول مشتق از طوس بضم طاء بمعنی خوبرو شدن از باب نصر و نیز طاوس جانوریست که بهندی آنرا مور گویند ۱۲ ع [3] فارق میان اجوف واوی و یائیست ۱۲ [4] جمع ابیض و هم جمع بیضاء است [5] قوله اما در مانند الخ جواب سوال مقدر است تقریرش آنکه این قانون منقوض است مثل طوبیٰ که در اصل طُیبیٰ بود ضمه او بکسره بدل نشد ۱۲ ع [6] صیغه مصدر است قال تعالیٰ طوبیٰ لهم وحسن مآب ۱۲ [7] بلکه یا را بواو بدل کردند ۱۲ [8] یعنی فرق درمیان آنکه فعلی اسمی است و در فعلی صفتی سوال عکس این چرا نه کردند جواب زیرا که قلب یا بواو در اسم اولیٰ است زیرا که اسم خفیف است از صفت ۱۲ ع [9] قوله صفةً حال است از فعلی صفت نیست زیرا که اگر صفت بودی الصفة معروف بالف و لام بودی زیرا که نحویاں اینچنیں امثله را جاری مجریٰ اعلام استعمال میکنند تا آنکه کل و رب وغیره که مخصوص بنکرات است داخل گردد بگویند فعلان الذی مونثه فعلانة الخ پس اعتبار کردند فعلان را معرفه و هم چنیں نصب میدهند بآنها حال را چوں لا ینصرف افعل صفةً پس دفع شد باین آنکه وهم کرده شود که ذوالحال درینجا نکره مخصصه است و در اینجا اعتراضی است باقی تقریرش آنکه ذوالحال واجب است که فاعل باشد یا مفعول به و فعلی هم چنیں نیست جواب فعلی یا فاعل است یا مفعول از روے معنی برای مفارقت آں در معنے و فاعلیت یا مفعولیت از روی معنی برای ذوالحال شدن کافی است فاعلم لغزک باختصار و تغییر ۱۲ ع .

[10] قوله پس یعنی پس از آنکه حرکت یاء را در مبیوع نقل کرده بما قبل دادند واو و یاء هر دو ساکن بهم آمدند ۱۲ ع .

[11] زیرا که زائده احق است بحذف از اصلی ۱۲ .

[12] اے زود ناقه انداختن در رفتار ۱۲ ان [13] جواب است از سوال مقدر تقریرش آنکه بالیستی که در مصیوفة و مخیوطة حرکت یاء را نقل کرده بما قبل داده بعده ضمه ما قبل را بکسره بدل کردندے برای سلامتی یاء چنانچه در مبیع و تقریر جواب ظاهر است ۱۲ غلام احمد .

[14] در اعلال وغیره جاء بحثی است ضخیم در لغزک باید دید ۱۲ .

بهمزه بدل[1] کنند کما تقدّم بعده دو همزه متحرک بهم آمدند یکے ازایشان مکسور بود دوم را بیا بدل کردند کما
چنانکه گذشت در قانون
تقدّم پس اعلال قاضٍ کردند جاءٍ شد واین قول سیبویه[2] است دوم آنکه عین کلمه را قلب کرده بجائے لام کلمه
چنانکه گذشت در ص ۱۲
بردند کراهۃً لاجتماع الھمزتین واین قول خلیل است بعده اعلال قاضٍ کردند جاءٍ شد وعلٰی ھٰذا النحو[5]
دربیں اختلاف ست خطایا ۱۲
خطایا کان فی الاصل[3] خطائی علٰی وزن فعایل کما ھو القیاس فی جمع فعیلۃٍ قلبت[4] الیاء ھمزۃ کما تقدم
فصار خطاءِءُ فقلبت الھمزۃ الثانیۃ یاءً فصار خطاءِیُ فقلبت الھمزۃ المکسورۃ یاءً مفتوحۃ فصار
خطایَیُ فقلبت الیاء الثانیۃ الفا لتحرکھا وانفتاح ماقبلھا فصار خطایا کما ھو[6] القیاس
فی نحو مطایا واین قول سیبویه است اما بر

---

[1] قوله بهمزه بدل الخ سوال ابن قاسم وعلامه تفتازانی درشرح زنجانی وصاحب مراح الارواح دربحث اجوف وصاحب مفصل دربحث ابدال گفته اند که حق آنست که درجائی یاء را بالف بدل باید کرد زیراکه یا متحرک وماقبلش مفتوح است واعتبار الف نیست زیراکه الف مانع قوی نیست ونیز اعلال اسم فاعل تابع اعلال فعل ولیست وهرگاه که درفعل یاء بالف بدل شده الیق آنست که یاء دراسم فاعل نیز بدل شود تاکه هردو تابع ومتبوع موافق شوند دراعلال واز یجهته که اعلال اسم تابع اعلال فعل است یاء وواو درمقاول ومبایع بسلامت مانده اندچراکه درفعل ایشان تعلیل نه شده چنانکه گذشت بعدازاں الف را بسبب التقای ساکنین حذف نکردند بلکه بهمزه بدل کردند بنابر مناسبتی که قرب الف بهمزه است درمخرج زیراکه اگرالف را حذف کنند التباس نمی آید چنانکه شیخ ابن حاجب درشافیه دربحث ابدال گفته که الف بدل کرده شود ازواو ویاء بهمزه پس ازواو ویاء لازم است چون قائل وبائع وآنچه درشافیه وشرح آن جاربردی مذکور است که قلب الف بهمزه ضعیف است اعم ازانکه برای تانیث باشد مثل حبلی ویا نباشد مثل عصا این ازاحکام وقف است وغیرش جاری نیست وعلامه تفتازانی فرموده است آنچه زمخشری درمفصل دربحث اعلال آورده همزه دربائع منقلب است دراین مقام زمخشری قصر مسافت گرفته است ازجهت آنکه قبل یا ازالف درمفصل دربحث ابدال دانسته شده است وبعدازاں ابن قاسم وعلامه تفتازانی گفته اند که دربائع بهمزه بدل کردن کمتراست ورضی درشرح شافیه گفته که قول نحویان دریں باب که قلب واو ویاء بهمزه است محمول نیست درحقیقه پس محض محمل بقانون قلیل الوقوع چرا نمود جواب اول آنکه درکتب این فن مسطور است که هریائی که پیش ازهمزه واقع شود درعلت موجبه ابدال آن بهمزه نیز موجود باشد آن یاء را برفق مذهب سیبویه بهمزه بدل باید کرد پس بموجب قانون اجتماع همزتین چنانکه در بحث مهموز گذشت همزه دوم را بیا بدل کردند وشیخ ابن حاجب درشافیه فرموده است که قلب کرده شوند واو ویاء درمانند قائل وبائع ازانکه اعلال کرده شده است فعل ونیز شیخ ابن حاجب درشافیه دربحث ابدال آورده است که همزه بدل کرده شود ازحروف لین که واو ویاء والف است وعین مهمله دربا پس ابدال همزه ازحروف لین واعلال لازم است درمانند کساوة وقائل وبائع دوم آنکه ضعیف قابل حرکت نیست بخلاف همزه که شدید است سوم آنکه قلب یاء وواو بهمزه بابتداء اولی است زیراکه دروی قلت اعلال است پس باید که ابتداءً واو همزه بدل کرده شود آنچه ابن قاسم وعلامه تفتازانی درماضی گفته اند که اعلال اسم تابع اعلال فعل است تطویل بلاطائل است اول ازانکه اعلال محمول لازم نیست که مثل اعلال محمول علیه باشد چنانچه درعدة که محمول است مثل اعلال یعد نیست که محمول علیه است وهمچنین قیام که محمول است برقام وغیرذلک ۱۲ [2] اگرچه خلیل استاد سیبویه است لیکن بسبب قوت قول سیبویه را مقدم داشت ۱۲ [3] دراصل خطائے بتقدیم یا برهمزه بروزن فعایل بود چنانچه آن قیاس است درجمع فعیلة ۱۲ [4] بدل کرده شد یاء بهمزه چنانکه گذشت درائمه خطاءءُ شد پس بدل کرده شد همزه ثانیه بیا پس شد خطاءیُ پس بدل کرده شد همزه مکسوره بیاء مفتوحه پس خطایَیُ شد پس بدل کرده شد یاء ثانیه بالف بسبب متحرک بودن آن یاء ومفتوح بودن ماقبل آن پس خطایا شد چنانکه همان قیاس است درمثل مطایا ۱۲ [5] قوله وعلی هذا احتمال دارد که متعلق بفعل محذوف باشد یعنی وقس علی هذا ومابعد او مسئله دیگر باشد ویا مابعد متصل است یعنی بنابراین اختلاف که درجاء است اختلاف است در خطایا ۱۲ ع [6] قوله کما هو القیاس الخ اشاره است بسوی مقدمه ثالثه یعنی هرجا که بعدازالف جمع همزه واقع شود الخ بدانکه مطایا جمع مطیة است که دراصل مطیوة بودن بروزن فعیلة ازمطو بمعنی نیک رفتن ستور درسفر مطایا دراصل مطایو بود واو واقع شد درطرف وماقبل او مکسور بود آن واو را بیا بدل کردند مطایی شد پس بدل کرده شد یاء اولی بهمزه چنانچه درصحائف مطائی شد پس همزه مکسور واقع شد میان دوحرف علت الف ویاء درجمع که مثقل ست مع آنکه مفرد آن چنین نیست تاکه موافقت آن رعایت کرده شود پس لین رامکروه دانسته کسره همزه را بالفتحه بدل کردند پس یاء متحرک وماقبل مفتوح واقع شد آن را بالف کردند مطاءا شد پس وقوع همزه را میان دو الف مکروه دانسته همزه را بیاء بدل کردند مطایا شد ۱۲ عبد

قول خلیل قلب کردہ ہمزہ را بجائے یا بردند و یا را بجائے ہمزہ آوردند فَفُعِلَ[1] بہ کما فُعِلَ[2] فی مطایا و اعلال[3] دیگر از انچہ یاد کردہ شد بیرون آرند و صرف خاف یخاف (المخافۃ والخوف ترسیدن ۱۲) وھاب یھاب (الھیبۃ والمھابۃ ترسیدن ۱۲) وطال یطول[4] ہم بریں قیاس باید کرد و کذا الابواب المنشعبۃ (یعنی ثلاثی مزید فیہ ۱۲) چنانچہ باب افعال اَغَاثَ یُغِیْثُ اِغَاثَۃً فَھُوَ مُغِیْثٌ و اُغِیْثَ یُغَاثُ اِغَاثَۃً[5] فذاک مُغَاثٌ الامر منہ اَغِثْ والنہی عنہ لا تُغِثْ اَمَّا اَخْیَلَ[6] وَ اَغْیَمَ (الاخالۃ درگمان افگندن ۱۲ الاغامۃ ابرناک شدن ۱۲) و مانند آں شاذ است[7] اِغَاثَۃً در اصل اِغْوَاثًا بود حرکت واو را نقل کردہ بما قبل دادند و واو را الف کردند بعد[8] دو ساکن بہم آمدند اول را حذف کردند و عوض او تا در آخرش درآوردند اِغَاثَۃً شد۔ قانونہ (قانون اغاثۃ ۱۲) ہر حرف کہ در مصدر ساقط شود بغیر التقاء تنوین عوض او تا در آخرش درآوردند[9] چنانچہ عِدَۃٌ[10] و سِعَۃٌ و اِغَاثَۃٌ و اِسْتِغَاثَۃٌ (فریاد خواستن ۱۲) و من باب الافتعال اِخْتَارَ یَخْتَارُ اِخْتِیَارًا فَھُوَ مُخْتَارٌ الامر منہ اِخْتَرْ والنہی عنہ لا تَخْتَرْ (برگزیدن ۱۲) اسم فاعل و اسم مفعول ہر دو[11] بر یک طریق اند اِلَّا[12] اَنَّ اِسْمَ الْفَاعِلِ مفتعِل بکسر العین و اسم المفعول مفتعَل بفتح العین و من باب الانفعال اِنْقَادَ یَنْقَادُ اِنْقِیَادًا[13] فَھُوَ مُنْقَادٌ الامر منہ اِنْقَدْ والنہی عنہ لا تَنْقَدْ و من باب الاستفعال اِسْتَعَانَ

۱؎ پس کردہ شد بخطایا مثل آنکہ کردہ شد در مطایا بعد قلب یاء اولی آں بہمزہ ۱۲ ۲؎ قولہ ففعل الخ بالجملہ در خطایا سہ تغیر افتادہ یکی آنکہ از خطیۃ خطایئ شدہ (۲) از خطایئ خطایٔ گشتہ (۳) از خطاءی بخطایا آمدہ در مقام اول وسوم سیبویہ وخلیل متفق اند اما در مقام ثانی اختلاف دارند چنانکہ گذاشت وبدانکہ خَطَا بفتحتین ناراست ضد صواب وگاہی بمد نیز خوانند وخطاۃ بفتح اول وکسر ثانی گناہ کردن از باب ضرب یضرب ۱۲ ۳؎ قولہ واعلال دیگر کہ دریں ابواب واقع شود قولہ از انچہ الخ یعنے از قوانین کہ در ماسبق یاد کردہ شدہ بیرون آرند مثلاً تعلیل جاء از قانون قال معلوم میشود تعلیل جبی از قانون قیل وہکذا ۱۲ ن ۴؎ از شرف یشرف طول دراز شدن ۱۲ ۵؎ از غوث فریاد رسیدن واز غیث باراں دادن ۱۲ ۶؎ قولہ اما اخیل الخ جواب است از سوال مقدر تقریرش آنکہ بایستی کہ در اخیل واغیم واعول وغیرہ یاء وواو را بدل کنند چنانچہ در اغاث واو را بلغت ثانیہ بدل کردند ۱۲۔ ۷؎ قولہ شاذ است ولیہا باشد کہ موافق قیاس نیز مستعمل شوند ۱۲ ان۔ ۸؎ احتراز است از مثل تبنی ورضا ۱۲ ان ۹؎ آیندہ معلوم خواہد شد کہ در مصدر ازی بری سہ وجہ جائز است تعویض تا لازم نیست ۱۲ ن ۱۰؎ سوال واو در عدۃ از اول کلمہ حذف شدہ تاء عوض او در آخر کلمہ چرا آوردند جواب اگر در اول کلمہ آوردندے التباس مصدر بفعل مضارع آمدی از روی صورت نہ در تلفظ چراکہ ایں تاء مکسور باشد وتاء علامت فعل مضارع مکسور نباشد بر لغات فصیحہ ودر دَعْدٌ دوزن جٌ واو نیفتاد زیرا کہ مکسور نیست ۱۲۔

۱۱؎ قولہ ہر دو الخ ومعنی اسم فاعل برگزینندہ وبخواہش دل کارندہ ومعنی اسم مفعول برگزیدہ شدہ وبخواہش دل کردہ شدہ ۱۲۔

۱۲؎ آنکہ اسم فاعل مفتعِل است بکسر عین واسم مفعول مفتعَل است بفتح عین ۱۲۔

۱۳؎ قولہ انقیادًا در اصل انقوادًا بود پس واو بسبب تحرک آں ومکسور بودن ما قبل آں بیا بدل کردہ شد چنانکہ در میزان گذشتہ ۱۲۔

یَسْتَعِیْنُ اِسْتِعَانَۃً فَھُوَ مُسْتَعِیْنٌ الامر منہ اِسْتَعِنْ والنہی عنہ لَا تَسْتَعِنْ اِمَّا[1] اِسْتَحْوَذَ[2] یَسْتَحْوِذُ شاذ[3] است و در ابواب
یاری خواستن ۱۲

دیگر از اجوف اعلال نیفتاده[4] چنانچہ من باب التفعیل حَوَّلَ یُحَوِّلُ تَحْوِیْلًا فَھُوَ مُحَوِّلٌ الامر منہ حَوِّلْ والنہی عنہ لَا تُحَوِّلْ ومن
بسیار گردانیدن و دگرگردیدن ۱۲

باب التفعل تَحَوَّلَ یَتَحَوَّلُ تَحَوُّلًا فَھُوَ مُتَحَوِّلٌ وتُحُوِّلَ یُتَحَوَّلُ تَحَوُّلًا فذاک مُتَحَوَّلٌ الامر منہ تَحَوَّلْ والنہی عنہ
برگشتن از جائے بجائے ۱۲

لَا تَتَحَوَّلْ ومن باب المفاعلۃ نَاوَلَ یُنَاوِلُ مُنَاوَلَۃً فَھُوَ مُنَاوِلٌ ونُوْوِلَ یُنَاوَلُ مُنَاوَلَۃً فذاک مُنَاوَلٌ الامر منہ
چیزے بکسے دادن ۱۲

نَاوِلْ والنہی عنہ لَا تُنَاوِلْ ومن باب التفاعل تَنَاوَلَ یَتَنَاوَلُ تَنَاوُلًا فَھُوَ مُتَنَاوِلٌ الامر منہ تَنَاوَلْ والنہی عنہ لَا تَتَنَاوَلْ وَعَلٰی[5]
خوردن و فرا گرفتن ۱۲

ھٰذَا الْقِیَاسُ.

صرف الناقص دَعَا یَدْعُوْ دُعَاءً وَدَعْوَۃً وَدِعْوَۃً وَدُعْوَۃً فَھُوَ دَاعٍ وَدُعِیَ یُدْعٰی دُعَاءً فذاک مَدْعُوٌّ الامر منہ
خواستن و خواندن عبادت کردن ۱۲ — بجرب و ایمان خواندن

اُدْعُ والنہی عنہ لَا تَدْعُ دُعَاءً در اصل دُعَاوٌ بود واو را ہمزہ کردند[6] دُعَاءٌ شد قانونہ[7] ہر واوی ویائیکہ بعد از الف
قانون دعاء ۱۲

زائدہ برطرف افتد ویا در حکم طرف آنرا ہمزہ بدل کنند[8] چنانچہ[9] دُعَاءٌ وغَدَاءَۃٌ[10] وسَقَّاءٌ وسَقَّاءَۃٌ و در
نظیر وادی کہ برطرف افتد ۱۲ — مرد آب کش ۱۲ — زن آب کش ۱۲

عَدَاوَۃٌ[11] وسِقَایَۃٌ بسلامت ماند زیرانچہ نہ
دشمنی ۱۲ — آب دادن ۱۲

۱؎ قولہ استحوذ الخ جواب سوال مقدر است تقریرش آنکہ بالیقین کہ در استحوذ واو را با الف و در یستحوذ واو را بیاء بدل کنند چنانچہ در استعان یستعین واو را با الف در اول و بیاء در ثانی بدل کنند ۱۲ ۲؎ الاستحواذ غالب شدن و دست یافتن ۱۲ ۳؎ وہمچنین است استصوب واستروح ونزد ابوزید در مثل ایں باب تصحیح قیاسی است چوں برائے او فعل ثلاثی نباشد چوں استنوق ونزد سیبویہ استنوق نیز شاذ است و در صحاح است ایں باب کل آں را بر اصل خواندن جائز ست زیراکہ عرب قیاسًا در استصوب واستحوذ استصاب واستحاذ نیز خوانند ۱۲ محشی عفی عنہ ۱۲ ۴؎ زیرانچہ موجب اعلال موجود نیست ۱۲ ۵؎ قولہ وعلی ہذا القیاس از قبیل قولہ آنہا است علیہ التوکل ۱۲ ۶؎ بہ لیرے خواندن و دعوے نسب کردن ۱۲ ۷؎ اینجا ہماں مسامحت است کہ در قانون قائل واوائل گذشت ۱۲ ۸؎ بدانکہ چوں الف بعد از الف زائدہ برطرف افتد آں نیز بہمزہ بدل میشود چوں حمراء کہ در اصل حمری بود بر وزن سکری پس زیادہ کردہ شد الف پیش از اخیر برائے مد پس بدل کردہ شد دوم بہمزہ ہمچنیں است در شرح مصباح وشافیہ پس تخصیص ایں قانون بواو ویاء از برائے احتراز از الف نباشد بلکہ از جہت کثرت وقوع ۱۲ ان ۹؎ جاربردی گفتہ وجہ قلب واو ویاء کہ در طرف بعد الف زائدہ افتند آنست کہ واو ویاء بسبب انفتاح ماقبل خود ہاء مقتضی شدند کہ الف گردند زیراکہ الف حاجز ضعیف است مانع نخواہد شد وچوں اجتماع الفین یکی زائدہ ودیگری مبدل لازم آمد مبدل را بسبب نرمی طبیعت او ہمزہ کردند زیراکہ در حذف التباس ممدود بمقصور لازم آمدی ۱۲ ۱۰؎ غداءۃ بغین معجمہ وتخفیف دال در اصل غداوۃ بود ماخوذ از غدوۃ آنچہ پگاہ خوردہ چوں در قول آں جل شانہ وآتنا غداءنا و در بعض نسخ بعین مہملہ وتشدید دال است از عدو بمعنے چیزے را گذشتن واز حد درگذشتن وتاء دریں عارضی است ۱۲ لغزک تبغیر.
۱۱؎ بدانکہ چوں تانیث موضوع تا کلمہ باشد آں را اعلال نہ کنند چوں نہایۃ ولہذا عداوۃ وسقایۃ را اعلال نہ کردند فافہم.

درطرف ست ونہ درحکم طرف ودر رای جمع رایۃ[1] بسلامت ماند زیرانچہ ماقبل او از الف مبدل[2] (ازواو ۱۲) است زائدہ نیست
یَدْعُوْ دراصل یَدْعُوُ بود واو را ساکن کردند یَدْعُوْ شد قانونہ ۲ ہر واوے و یائے کہ بر طرف باشد مضموم یا مکسور
آنرا ساکن[3] کنند وحرکت اورا حذف کنند چنانچہ یَدْعُوْ وَیَرْمِیْ وَدَاعٍ وَرَامٍ ودر لَنْ یَّدْعُوَ ولَنْ یَّرْمِیَ وَاَجِیْبُوْا[4]
دَاعِیَ اللّٰہِ ساکن نکردند زیرانچہ نہ مضموم است ونہ مکسور دُعِیَ دراصل دُعِوَ بود واو را یا کردند دُعِیَ شد قانونہ ۳
ہر واوے کہ ماقبل او مکسور باشد ودر یکے[5] ازیں پنج مواضع افتد آنرا یا بدل کنند اول آنکہ ہر واویکہ مظہر باشد وما
قبل او مکسور بود چنانچہ مِیْزَانٌ کَمَا مَرَّ دوم آنکہ بجائے لام کلمہ بود وما قبل
او مکسور چنانچہ دُعِیَ ودُعِیَتْ ورَضِیَ ورَضِیَتْ ودَاعِیَۃٌ ورَاضِیَۃٌ[6] (الرضا خوشنود شدن ۱۲) سوم آنکہ ہر واویکہ در مصدر بود
وماقبل او مکسور بود ودر فعل او بسلامت[7] نماندہ باشد[8] چنانچہ قَامَ قِیَامًا (الیستادن ۱۲) ودر قَاوَمَ قِوَامًا (بصلاح آمدن واستادن ۱۲) بسلامت ماند زیرانچہ در فعل
او بسلامت ماندہ است اَمَّا حَالَ حِوَالًا (بازگشتن ۱۲) شاذ است چہارم آنکہ در جمع باشد ودر وحدان او بسلامت نماندہ (احتراز است از عوض ۱۲)
باشد[9] چنانچہ دِیَارٌ (دراصل دور بود ۱۲) وثِیَرَۃٌ[10] جمع دَارٍ وتَارَۃٍ ودر طِوَالٌ[11] جمع طَوِیْلٍ بسلامت

۱؎ دریں نظر است زیرا کہ کلمہ مجرد از تاء را جمع ذوالتاء نیاید چنانکہ در شافیہ گفتہ کہ ضعیف است قول کسے کہ کلمہ مجرد از تاء را جمع تمرۃ دانستہ بلکہ تمر جنس است و ہمچنیں ثائے و رای وتمرۃ وثایۃ ورایۃ اسم جنس اند بلی اسم جنس را اکثر جمع میخوانند ۱۲ ع ۲؎ قولہ مبدل است الخ رای دراصل روی بود از رویت الحدیث ای اظہرتہ ہمچنیں ثای ثوی بود واو را بالف بدل کردند بر خلاف قیاس زیرا کہ چوں لام کلمہ حرف علت باشد یعنی در لفیف مقرون لام کلمہ را تعلیل کنند نہ عین کلمہ را و جمع رای رایات است بمعنی علمہا ۱۲ عبد ۳؎ واگر ماقبل او مفتوح باشد بالف بدل کنند چوں ہذا عصا و مررت بعصا وچوں ساکن باشد بحالش گذارند چوں دلوٌ وظبیٌ ۱۲ ۴؎ در قول آں جل شانہ یا قومنا اجیبوا داعی اللّٰہ وآمنوا بہ یغفر لکم من ذنوبکم الایۃ وایں قول جنیاں است کہ نزد داعی بجانب حق یعنے سید المرسلین صلی اللّٰہ علیہ وسلم آمدہ قرآن مجید شنیدہ بقوم خود میرفتند وقوم خود را اجابت (قبول کردن) بدیں آنحضرت صلی اللّٰہ علیہ وسلم میخواستند ومیگفتند یا قومنا الایۃ لغزک باختصار ۱۲ عبد ۵؎ بدانکہ مثل او عین ہم داخل موضع اول دہم داخل موضع ثانی است وقید یکے برائے احتراز دو نیست ۱۲ ان ۶؎ اما مَقَاتِوَۃٌ کہ بمعنے خادمان است شاذ است قتو خدمت کردن ۱۲ ۷؎ بدانکہ مصؒ ایں جا قیدی ترک کردہ است و آں ایں است کہ در لام کلمہ تغیر نیفتادہ باشد تا بمثل رِوا در جمع ریان نقض وارد نمیشود ۱۲ ان ۸؎ یعنے بوجہ من الوجوہ در فعلش تعلیل افتادہ باشد ۱۲
۹؎ بلکہ از الف شدہ باشد چوں دار و دیار وبیار چوں ریح و ریاح ۱۲ ان ۔
۱۰؎ ثِیَرَۃٌ بکسر تاء فوقانیہ وفتح یای تحتانیہ جمع تارہ است دراصل تورۃ بود دلیل آنکہ دراصل واو بود قول عرب ست کہ الناس تیتاوردن وابو البقاء نیز تصریح کردہ است بآنکہ الف تارۃ مبدل از واو است لیکن در صحاح آوردہ است کہ الفش مبدل از یا ست التارۃ بکبار والتیرۃ والتارات جمع ۱۲ ۔
۱۱؎ و آنکہ در بعض اشعار طیال بیاء واقع شدہ شاذ مردود است کہ ہم مخالف قیاس وہم مخالف استعمال است ۱۲ ان ۔

مانند زیرانچه در وحدان[1] او بسلامت مانده است پنجم آنکه هر واوے که در جمع باشد در وحدان ساکن بود و بعده[2] الف[3] جمع باشد چنانچه حِیاضٌ جمع حَوضٍ اما ثِیَرَةٌ[4] جمع ثَور شاذ است[5] اُدْعُ در اصل اُدْعُوْ بود واو را حذف کردند اُدْعُ شد قانون نمبر ۳۱ هر واوے[6] و یائیکه بر طرف باشد در جزم[7] و امر ساقط شود چنانچه لَمْ یَدْعُ و لَمْ یَرْمِ و لَمْ یَخْشَ و اُدْعُ و اِرْمِ و اِخْشَ صرف ماضی معلوم دَعَا دَعَوَا دَعَوْا دَعَتْ[8] الخ دَعَوْا در اصل دَعَوُوْا بود حرکت[9] واو نقل کرده بما قبل دادند بعده التقای ساکنین شد میان هر دو واو واو اولی را حذف کردند دَعُوْا شد واو را بیا بدل نکردند زیرانچه در حکم وسط است زیرانچه ضمیر مرفوع متصل در حکم کلمه است پس آنچه پیش از و باشد در حکم وسط باشد

که طویل است ۱۲ — قانون اُدْعُ ۱۲

---

[1] بلکه در بعض رسائل گفته که وحدان او بر وزن فعل یا فعلة باشد چون حیاض و حوض و ریاض و روضة و بالجملة این قید برای احتراز از طوال است سوال در قول باری تعالی الصافنات الجیاد که جمع جواد است واو را بیاء بدل کرده اند با آنکه در وحدان ساکن نبود جواب جمع جید است و داخلی ضابطه دیار است و علی تقدیر التسلیم پس شاذ نخواهد بود ۱۲ [2] در شرح شافیه گفته که جزاین نیست که حاجت افتاد بسوی این شرط برای آنکه در واحد اعلال کرده نشود بلکه دران شبه اعلال است و آن ساکنه بودن آنست زیراکه سکون آن را مانند میت میسازد پس گویا که اعلال شده است و اختیار شرط مذکور برائے آنست که بودن واو درمیان کسره و الف گویا که آن جمع کرده است میان هر سه حروف علت پس بدل کرده شود اثقل آنها یعنی واو با آنکه مجانس حرکت ماقبل اوست یعنی یاء و این قید برائ اخراج مثل دول جمع دولة است ترجمه لغز ک ۱۲ عبد [3] عطف است بر قول او و در وحدان ساکن بود نه بر قول او ساکن بود فتامل ۱۲ [4] جواب است از سوال مقدر تقریرش آنکه در ثیرة که در اصل ثورة بود واو را بیا بدل کرده آمده حال آنکه بعدش الف جمع نیست ۱۲ عبد [5] از روئے قیاس نه استعمال و گاہے موافق قیاس یعنی ثورة خوانند ۱۲ [6] و در بعضی نسخ والفی نیز واقع شده است تا مثل اخش را شامل گردد و در بعضے نسخ که مذکور نشده بنا بر آنست که الف مبدل از واو است یا یا لیکن می باید که قید اصالت را ذکر کردی زیراکه اگر در مثل لم یهنا و لم یهنیٔ و لم یهنو همزه را با الف و واو و یاء بدل کنند ساقط نشود ۱۲ ان [7] قوله در جزم و امر الخ اما[ط] در جزم برای آنکه عمل جازم رفع حرکت آخر است و در ینجا رفع حرکت آخر پیش از دخول جازم حاصل شده است پس بدخول جازم همین حرف علت که مشابه بحرکت است حذف کردند و در شرح شافیه است که گاهی باشد که حذف نکرده شوند حروف ثلاثه در ضرورت پس این مقدر کرده شود که متحرک بودند این حروف پس حرف کرده شد حرکات آنها برائے جزم یا گفته شود که این حروف بسبب جزم حذف شدند و این حروف که هنوز موجود اند برائے اشباع اند و اشباع در بسیار جا باوجود وسعت نیز بیاید و اما[ع] در امر برائے آنکه قیاس در امر بنا بر آنکه شیخ رضی تصریح کرده است آنست که مجزوم بلام باشد چون امر غائب لیکن چون برائے کثرت استعمال لام را با حرف مضارع حذف کرده اند علت اعراب که موافقت فعل مضارع را بود برخاست پس رجوع بنا گردد که اصل در فعل است و آخرش را برائے وقف محذوف کرده اند چنانچه در اصل برائے جزم محذوف بود لغز ک تغییر ۱۲ ابو داؤد [8] قوله دعت الخ تمام گردان اینست دعتا دعوا دعوت دعوتما دعوتم دعوت دعوتما دعوتن دعوت دعونا در چهار لفظ دعا (تثنیه مذکر غائب) و دعوا (جمع مذکر غائب) و دعت (واحد مؤنث غائبه) و دعتا (تثنیه مؤنث غائبتین) تعلیل شده است و باقی ده صیغه بر اصل خود اند ۱۲ عبد کسی نگوید که در دعتا و همچنین در رمتا بعد حذف الف که از واو و یاء است التقائے ساکنین باقی است از انکه الف ضمیر ساکن است و تاء در حکم ساکن چنانچه در دعاتا و رماتا در مثل ضربتا نیز لازم می آید چه تاء تانیث در فعل ساکن می آید بخلاف اسم پس بسکون اصلی باشد و حرکت او که بواسطه حاصل شده عارضی است معتبر نیست پس التقاء ساکنین کافی است برائے حذف الف که در مقابله لام باشد که محل تغیر است چون لام کلمه که محل ادنی مقتضی کافی است برائے سقوط وی بخلاف الفی که در مثل رمتا و ضربتا است ضمیر فاعل است که تغیر نمی باید اصلاً چه جائیکه بواسطه ادنی مقتضے تغیر داده شود تغیر حذف الف تا در رمتا در استعمال قبیح یافته اند بضرورت چند انکه برائے حذف آن بیان کرده اند و شکی نیست که نکته التقای ساکنین از نحو رمتا ممکن است نه ممتنع و نه معتبر و حکم بعدم جواز وی بجهت انیست که تلفظ او متعذر است یا معتبر بعبارت جائز داشته اند خصوصاً بالتقای ساکنین علی حده مطلق جائز است چنانکه در کتب این فن مفصلاً مذکور است ۱۲ . [9] چنانچه مقتضائے قانون قبل است ۱۲ .

دلیل[1] بر آنکه ضمیر مرفوع[2] متصل بمنزلۂ جزو کلمہ است کہ چوں ضمیر منصوب متصل بدو لاحق میشود فصل میان ضمیر مرفوع متصل و میان عامل او درست نبود چوں ضَرَبْتُكَ[3] مستقبل معلوم يَدْعُوْ يَدْعُوَانِ يَدْعُوْنَ الخ جمع مذکر و مؤنث بیک طریق آیند اِلَّا[4] اَنَّ الْوَاوَ ضَمِيْرٌ فِيْ جَمْعِ الْمُذَكَّرِ وَلَامُ الْكَلِمَةِ فِيْ جَمْعِ الْمُؤَنَّثِ فَوَزْنُ الْاَوَّلِ يَفْعُوْنَ[5] (غائب ۱۲ غائبه ۱۲) وَوَزْنُ الثَّانِيْ يَفْعُلْنَ وَمَجْهُوْلُهٗ يُدْعٰى[6] يُدْعَيَانِ الخ يُدْعَيَانِ در اصل يُدْعَوَانِ بود واو را یاء کردند يُدْعَيَانِ شد قانونه (قانون يدعوان ۱۲)

۴ هر واوی کہ در کلمہ ثالث باشد چوں رابع گردد فصاعداً و حرکت ماقبل او مخالف او باشد واو را بیا بدل کنند چنانچہ يُدْعَيَانِ وَيُرْضَيَانِ وَاَعْلَيْتُ وَاَغْزَيْتُ وَاسْتَعْلَيْتُ وَمُعْلَيَانِ وَمُسْتَعْلَيَانِ و در عَدَاوَةٌ[7] واو را بیا بدل نکردند زیرانچہ ماقبل او متحرک نیست اَمَّا شَكَايَةٌ[8] محمول است بر حِكَايَةٌ[9] وغیر ذلک زیرانچہ مصدر برین وزن از ناقص مختص ست بیاء اِلَّا[10] نادراً چنانچہ حِمَايَةٌ وَسِرَايَةٌ وَدِرَايَةٌ وَهِدَايَةٌ وَوِلَايَةٌ وَرِعَايَةٌ وغیر (یعنی فعالة ۱۲ — در گذشتن از چیزے بچیزے ۱۲ — راه راست — نمودن ۱۲ — تصرف کردن ۱۲ — نگہداشتن ۱۲) ذلک پس آنچہ بواو آید واو را بیا بدل کنند تا در صورت مختلف نباشد فَهٰذَا[11] كَمَا قَالَ بَعْضُهُمْ فِيْ نَحْوِ كَيْنُوْنَةٌ در اصل كَوْنُوْنَةٌ[12] بود واو را بیا بدل کردند زیرانچہ این

---

[1] سوال این دلیل جاری نمیشود در مثل ادعون زیرانکہ واو ضمیر او نیست یا آنکہ لام کلمہ او نیز حکم وسط دارد جواب باکی نیست زیرانچہ مدعی نیز اخص است و در مثل دعوان دلیل توسط حکمے دیگر است چنانکہ ثابت شده است در علم نحو وباین ہمہ انتفائ دلیل مطلق مستلزم انتفائ مدلول نیست تا بانتفائ دلیل خاص چہ رسد پس آنچہ پیش از و باشد در حکم وسط باشد ۱۲ ان [2] بدانکہ ضمیر مرفوع متصل در حقیقت کلمہ منفصلہ است چرا نباشد حال آنکہ مثل ضربوا از افراد جملہ است و معنی جملہ بے تضمن کلمتین صورت نمی پذیرد لیکن از جہت شدت اتصال لفظی و معنوی او را بمنزلہ جزو کلمہ داشتہ اند چوں دال زید از زید و دلائل داشتن آنہا بمنزلہ جزو کلمہ بسیار انداز آنہا آن ست کہ اعراب مضارع بعد از ضمیر جارے کنند دیگر چوں ماقبل ضمیر مرفوع متصل متحرک باشد ساکن کنند تا توالی اربع حرکات در آنچہ بمنزلہ یک کلمہ است لازم نیاید چوں ضربت دیگر عطف بر ضمیر مرفوع متصل روا نیست و تفصیل دلائل دیگر در نغزک باید دید ۱۲ ع [3] تا ضمیر مرفوع متصل ست پس درمیان تا و عامل او کہ ضرب است فصل روا نبود ۱۲ [4] مگر آنکہ واو ضمیر است جمع مذکر و لام کلمہ است در جمع مؤنث پس وزن اول یفعلون است و وزن ثانی یفعلن و مجہول آں یدعی یدعیان تا آخر ۱۲ [5] زیرا کہ لام کلمہ حذف کرده شده است در موزون ۱۲ [6] سوال بصورت یا نوشتن دلالت کند بر انقلاب او از یاء جواب د ہر الفی خواه منقلب از یا یا از واو باشد یا نہ) کہ چہارم جا واقع شود بصورت یاء می نویسند چوں ضربٰی و سکریٰ ۱۲ ع [7] در اصل شکاوة بود واو را بیا بدل کردند با آنکہ ماقبل او متحرک نیست ۱۲ [8] باز گفتن حکایة از چیزے از باب ضرب ۱۲ [9] واز واوی نیامده مگر تعلیل چناں چہ شکایة ۱۲ [10] پس این ہمچناں است کہ گفت بعض صرفیاں در مثل کینونة ۱۲ [11] قولہ کما قال الخ ما یا مصدریہ است و معنی آنکہ این قول مثل قول بعض آنہا است و یا موصولہ و یا موصوفہ است و معنی آنکہ این مقول مثل آنست کہ بعض آنہا ۱۲ ع [12] بدانکہ نزد اخفش و کوفیین اصلش کونونة بضم فا کلمہ بود ضمہ را بفتح بدل کردند برائ حمل بر اخوات او از ذوات الیاء و فاضل جاربردی این قول را ضعیف دانست زیرا کہ اگر او ہمچنیں بودی ہیچ وجہ برائے ابدال واو بیاء و ضمہ بفتح نبودی و نزد سیبویہ و بصریین اصلش کیونونة بود و او را بقانون مرمی یاء کرده یاء را در یاء ادغام کردند پس یاء مفتوحہ را برائ تخفیف حذف کردند و ما و شیخ رضی ہمیں را اولی دانستہ ۱۲ ع.

وزن در مصدر اجوف بیاء غالب آمده است چنانچه قَیْلُوْلَة وَبَیْنُوْنَة وَغَیْرُ ذٰلِكَ فَمَا[1] جَاءَ بِالْوَاوِ[2] اُبْدِلَتْ

(سیرورۃ چوں صیرورۃ وغیبوبۃ ۱۲)

وَاوُهٗ یَاءً مستقبل معروف بانون ثقیله یَدْعُوَنَّ الخ مجہولہ[3] بہا یُدْعَیَنَّ الخ[4] یُدْعُوَنَّ دراصل یُدْعُوُوْنَ

بود واو الف گشت وبیفتاد وچوں نون تاکید ثقیله بدو متصل شد نون اعرابی ساقط شد دو ساکن بہم آمدند

واو ونون مدغم واو را ضمہ دادند یُدْعُنَّ شد قانونہ[5] ہر جا کہ دو ساکن بہم آیند در غیر حدِّ خود اول ایشاں واو جمع

(قانون یدعون ۱۲)

باشد وحرکت ماقبل او مخالف او گردد آنرا ضمہ می باید داد چنانچہ دَعَوُا اللّٰہَ وَلَا تَخْشَوُا[5] النَّاسَ. تَدْعِیْنَّ[6]

(صیغہ واحد مؤنث مخاطبہ)

دراصل تَدْعِوِیْنَ بود واو الف گشت وبیفتاد تَدْعِیْنَ شد چوں نون تاکید بدو متصل شد نون اعرابی ساقط شد ۱۲

بعدہ دو ساکن بہم آمدند یا ونون مدغم واول ایشاں مدہ نبود یا را حرکت کسرہ دادند کَمَا[7] ھُوَ الْاَصْلُ فِیْ مِثْلِہٖ وَسَیَاْتِیْكَ[8]

ذِکْرُہٗ اِنْشَاءَ اللّٰہُ تعالیٰ. فعل جحد مستقبل معروف لَمْ یَدْعُ الخ مجہولہ لَمْ یُدْعَ الخ مستقبل معروف با نفی ابد[9] لَنْ

(مجہول جحد ۱۲)

یَدْعُوَ الخ مجہولہ لَنْ یُدْعٰی الخ امر غائب معلوم لِیَدْعُ الخ امر حاضر معروف اُدْعُ الخ امر متکلم لِاَدْعُ[10] لِنَدْعُ مجہولہ

(غائب امر مجہول ۱۲)

لِیُدْعَ الخ امر حاضر مجہول لِتُدْعَ الخ امر متکلم مجہول لِاُدْعَ لِنُدْعَ الخ نہی غائب معلوم لَا یَدْعُ

---

۱ پس آنکہ آمد بواو بدل کردہ شود بیا واو آں ۱۲ ۲ چوں کینونۃ وسیدودۃ عیبوبۃ وقیدودۃ وحیلولۃ ۱۲ ۳ مجہول مستقبل باآں یعنے نون ثقیلہ ۱۲ ۴ آوردن نون ثقیلہ برمضارع کہ خالی از طلب روا نیست لسبب مقدر داشتن وجود طلب است دراں بحرف استفہام چوں ہل یا تمنی چوں لیت یا بغیر آنہا ۱۲ ع ۵ قول آں جل شانہ است ولا تخشوا الناس واخشون نہی است حکام وعلماء وغیرہم را ازاں کہ ترسند از غیر قہار ملک الملوک فائدہ برائے کسیکہ از کسے حاکم ظالم وغیرہ خوف دارد ایں عمل مجرب است کہ لاحول ہر وقت خصوصاً وقت حضور نزد کسیکہ بترسد ازاں بسیار بخواند وہمچنیں کسیکہ فقر برو غالب گردد لاحول را ورد مقرر سازد انشاء اللہ تعالیٰ غنی گردد وفرمود سرور عالم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ لاحول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم کنز لیست از کنوز جنت ۱۲ ابوداود عبد اللہ غفرلہ.

۶ سوال یا را چرا بالف بدل نہ کنند جواب زیرا کہ حرکتش عارضی است ۱۲ ان.

۷ چنانکہ آں یعنی کسرہ دادن اصل است در مثل آں ۱۲.

۸ وعنقریب بیاید ذکر ایں اصل در بحث ادغام انشاء اللہ تعالیٰ ۱۲.

۹ محققاں برآنند کہ لن برای نفی مستقبل جامع افادہ تاکید است وبعضے برآنند کہ برای تابید ودوام نفی است قولہ تعالیٰ لن ابرح الارض حتی یاذن لی ابی حجت بر بعض است زیرا کہ لن اینجا برائے دوام نفی نیست ومصؒ اختیار مذہب مرجوح کردہ است ووجہش معلوم نیست ۱۲ ان.

۱۰ معنی طلب مصدر از متکلم ظاہر نیست چنانکہ طلب ترک آں در نہی متکلم غیر ظاہر است کذا فی جامع المسائل فتامل فیہ ۱۲ ان.

الخ نہی حاضر معلوم لَا تَدْعُ الخ نہی متکلم معلوم لَا اَدْعُ لَا نَدْعُ اسم فاعل دَاعٍ اسم مفعول مَدْعُوٌّ الخ مَدْعُوٌّ

در اصل مَدْعُوْوٌ بود دو واو اول را در دوم ادغام کردند مَدْعُوٌّ شد قانونه ٦ هر جا که دو حرف از یک جنس

بهم آیند اول را در دوم ادغام کنند و سَیَاْتِیْ[١] حُکْمُهٗ فِیْ صَرْفِ الْمُضَاعَفِ اِنْ شَاءَ اللّٰهُ تَعَالٰی.

الیائی[٢] منه ومن مهموز العین رَاٰی یَرٰی رُؤْیَةً[٣] فهو رَاءٍ ودُعِیَ یُرٰی رُؤْیَةً فذاک مَرْئِیٌّ الامر منه رَهْ والنهی

عنه لَا تَرَ مَرْئِیٌّ در اصل مَرْءُوْیٌ بود واو را یا کردند و یا را در یا ادغام کردند و ما قبل او مکسور کردند (برائے مناسبت یاء ١٢) مَرْئِیٌّ شد قانونه

٧ هر جا که واو و یا بهم[٤] آیند در یک[٥] کلمه و اول ایشاں ساکن[٦] بود و یکے[٧] از ایشاں بدل از چیزے نباشد و آں[٨] کلمه تصغیر (ثالث)

افعل نباشد آں واو را یا کنند و یا را در یا ادغام کنند و اگر ما قبل ایشاں (چوں) ضمه باشد آں را بکسره بدل کنند چنانچه مَرْمِیٌّ[١٠] و سَیِّدٌ[١١] و

---

[١] وعنقریب بیاید حکم ایں قانون در صرف مضاعف ١٢ [٢] یای از ناقص و مهموز العین ست ١٢ [٣] قوله رؤیة بضم راء و سکون همزه وگاه همزه را بواد بدل کنند و رویة خوانند و ادغام نکنند الا علی الشذوذ بمعنے دیدن بچشم پس متعدی باشد بمفعول واحد و بمعنے دانستن پس متعدی باشد بسوی دو و چوں همزه باب افعال بر اول داخل شود متعدی بدو گردد و چوں بر ثانی در آید دست بدامن سه مفعول زند ١٢ ان [٤] قوله بهم آیند باجتماع لازم یعنی واضع آں کلمه را باجتماع وضع کرده باشد نه لعارض اعلال و تخفیف همزه پیدا شده که دریں صورت ادغام جائز نیست لهذا در بویع که در اصل بایع بود چوں برائے مجهول ساختن یا را ضمه دادند الف را بیا بدل کردند ادغام نه کنند و همچنیں رویة (که واوش همزه بود) و آنکه در قول آں جلشانه للرؤیا تعبرون در بعض قرأت للرّیّا با ادغام و او مبدله از همزه در یاء آمده است شاذ است ١٢ ان [٥] قوله در یک کلمه یا در حکم یک کلمه چوں مسلمی که در اصل مسلموی بود باوجود آنکه یای ضمیر کلمه دیگر است بسبب شدت امتزاج حکم کلمه واحد پیدا کرده ادغام واجب شد و اگر در حکم یک کلمه نباشد ادغام نکنند یقضی وطراً و لغزو لوما ١٢ محشی [٦] و آں ساکن از جهت ذات و سکون اصل باشد پس وارد نشود چوں رویاء زیرا که واو آں اصل نیست بلکه بدل از همزه است و نه طوی بسکون واو که بکسر آں بود زیرا که سکون آنکه عارضی است در حکم حرکت است چنانکه حرکت عارضی در حکم سکون باشد و مصنف رح نیز بقید اصالت ساکن در ذات بقول آں دیگی از ایشاں بدل از چیزی نباشد تصریح کرده است ١٢ محشی [٧] احتراز است از طویل و غیور وغیره ١٢ [٨] معنی ایں عبارت یا آنست که هیچ یک از واو و یا بدل از چیزی نباشد بطریق سلب کلی یا آنکه یکی از ینها بدل نباشد و دیگرے باشد و نباشد بطریق سلب جزئی و هر دو فاسد اند اما فساد معنے ثانے خود ظاهر است زیرا چه اگر ایں معنی مقصود باشد انچه غرض از ایراد ایں قید است که اخراج مثل سویر دیوان باشد حاصل نمیشود کما لا یخفی اما فساد معنی اول برائے آنکه انقلاب حرف ثانی مانع اعلال نیست چوں عُصِیٌّ و دُلِیٌّ پس ناچار مراد از یکے نخستین باشد لیکن تعبیر از نخستین بلفظ یکے که موهم خلاف مقصد است لطف فتے ندارد و اگر چنیں میگفتے و اول ایشاں متحرک بدل از چیزی نباشد اظهر و احصر بودی و در رساله مالکی بدل را بغیر لازم قید کرده است کما فی شرح الشافیه ١٢ [٩] قوله و آں کلمه آه ایں قید اگر از برائے جواز اعلال است یعنی ایں اعلال وقتی جائز بود که آں کلمه تصغیر افعل نباشد پس فسادش پر ظاهر است زیرا چه ایں اعلال در تصغیر افعل جائز است بلکه کثیر و فصیح است در شرح شافیه است تصحیح در باب اسید تصغیر اسود قلیل است و لغت فصیح نیست و در شرح مالکی است اسیود ضعیف و اسید قویست و اگر قید برای وجوب اعلال است نیز مخدوش فیه است زیرا چه علی هذا برائے اخراج تصغیر مثل جدول و قسور نیز قیدی ذکر باید کرد زیرا چه حکم اینها و حکم تصغیر افعل یکی است در بعض رسائل است و قیاس است اعلال و تصحیح در تصغیر آنکه جمع تکسیر آں بر مفاعل آید بلکه می باید که نفی نفس افعل نیز میکرد تا مثل الیوم نیز خارج شود چنانچه علامه تفتازانی در شرح زنجانی فرموده است ممکن که اختیار شق ثانی کنیم و مراد از افعل وزن عرضی باشد نه صرفی تا شامل جدول بلکه باید که مثل مقول را هم شامل شود اما الیوم محتمل است که منسلک در سلک شواذ باشد هذا غایة ما یمکن ان یقال والله اعلم بحقیقة الحال ١٢ [١٠] مهتر و خواجه و در عرف اولاد حسن و حسین علیهما السلام در حدیث شریف است هما سیدا شباب اهل الجنة فی الجنة یعنی امام حسن و حسین سردار جوانان جنتیاں باشند ١٢ [١١] در اصل سیود نزد فرا سوید بود آں قلب مکانی کردند ١٢.

أَيَّامٌ[1] ودر بُوْيِعَ و دِيْوَانٌ واو را یا نکردند زیرانچه واو بدل است از الف در اول و یا بدل است
(یعنی بویع ۱۲)
از واو در دوم و در أُسَيْوِدٌ ادغام نکردند زیرانچه تصغیر اَسْوَدُ ست که بر وزن افعل است اما
(یعنی دیوان ۱۲)
حَيْوَةٌ وضَيْوَنٌ شاذ[2] است صرف الماضی منه رَأٰى رَأَيَا الخ رُءِيَ رُئِيَا الخ مستقبل معروف يَرٰى
(نام مردی ۱۲) (گربہ نر یعنی بلا ۱۲) (گردان ماضی ۱۲) (ازاں باب ۱۲)
آه مجهوله يُرٰى الخ مستقبل معروف بانون ثقیله يَرَيَنَّ الخ مجهوله يُرَيَنَّ الخ امر غائب معروف لِيَرَ لِيَرَيَا لِيَرَوْا الخ
مجهوله لِيُرَ الخ امر حاضر معروف رَ رَيَا رَوْا الخ امر متکلم لِأَرَ لِنَرَ آه امر حاضر بانون ثقیله رَيَنَّ الخ نهی غائب
معروف لَا يَرَ الخ وعلى هذا القياس المجهول اسم فاعل رَاءٍ الخ اسم مفعول مَرْئِيٌّ واعلال دیگر ازانچه در
(وبریں است قیاس مجہول ۱۲)
پیش یاد کرده شده است بیرون آیند چون تامل کرده شود انشاء الله تعالى والباب منشعبه راهم
درین صورت قیاس باید کرد فمن باب الإفعال أَعْلٰى يُعْلِي إِعْلَاءً فهو مُعْلٍ الامر منه أَعْلِ و
النهي عنه لَا تُعْلِ ومن مهموز الفاء والناقص آلٰى يُوْلِي إِيلَاءً[3] فهو مُوْلٍ واُوْلِيَ يُوْلٰى إِيلَاءً فذاك
(واز مہموز الفاء و ناقص)
مُوْلًى الامر منه آلِ والنهي عنه لَا تُوْلِ ومن مهموز العين آثٰى يُثِي إِثَاءَةً فهو مُثٍ واُثِيَ يُثٰى إِثَاءَةً
(آموختن ۱۲)
فذاك مُثًى الامر منه آثِ والنهي عنه لَا تُثِ وكذالك[4] أَرٰى يُرِي إِرَاءَةً[5] فهو مُرٍ وأُرِيَ

---

۱ در اصل ایوام جمع یوم بود ۱۲

۲ قوله شاذ الخ بدانکه شاذ درین ضابطه بر سه نوع است یکی آنکه باعدم استیفاء شرط اعلال کرده باشد چنانچه قراءة بعضے ان کنتم للریا تعبرون بابدال واو وادغام آن دوم آنکه باوجود استیفاء شرط معتل نشده باشد چون ضیون والیوم سوم آنکه استیفاء شرط تعلیل هم کرده باشد و معلل نیز شده باشد لیکن بقلب یا بواو وادغام واو در واو چون نهوٌ که در اصل نهوی بود بدانکه کسانیکه در حیی یائے ثانی را اصلی گفته اند واو حیوة را بدل از یاء میگویند وآنانکه یای حیی را بدل از واو گفته اند واو حیوة را اصلی میگویند وحکم لشذوذ مبنی بر مذهب اخیر است فتامل ۱۲ ان۔

۳ سوگند خوردن در اصل ادلاءً بود ۱۲۔

۴ وچنیں است اری بری در نقل حرکت بما قبل همزه وحذف آن ۱۲۔

۵ قوله اراءة در اصل ارءایا بود بر وزن افعالاً حرکت همزه نقل کرده بما قبل داده همزه را حذف کردند وعوض او تاء متحرکه در آخرش در آوردند اراءة شد و بعضے نظر بعدم تطرف یاء کرده یاء را بحال خود گذارند و بعضے تای عوض را عارض تصور کرده یا را بهمزه بدل کنند واراءة خوانند ولیسا باشد که تا را عوض او نیارند تفتازانی در شرح زنجانی گفته که راءً جائز ومشهور است ۱۲ ان۔

یُرِیْ اِرَاءَۃً فذاک مُرِیْ الامر منہ اَرِ والنہی عنہ لَا تُرِ علی نقل حرکۃ[1] الھمزۃ الی ما قبلھا وحذف الھمزۃ

وَمِنْ بَابِ التَّفْعِیْلِ نَجّٰی یُنَجِّیْ تَنْجِیَۃً[2] الخ ومصدر ایں باب از ناقص ومہموز اللام بروزن تَفْعِلَۃ[3] می آید چنانچہ تَنْجِیَۃ
از باب تفعیل ۱۲ — نجات دادن ۱۲

وَتَبْرِئَۃً وَتَتْرِءَۃً وَتَسْمِیَۃً وَمِنْ بَابِ الْمُفَاعَلَۃِ نَاجٰی یُنَاجِیْ مُنَاجَاۃً الخ وَمِنْ بَابِ الْاِفْتِعَالِ اِعْتَرٰی یَعْتَرِیْ اِعْتِرَاءً[4]
بیزار کردن ۱۲ — شاد گردانیدن ۱۲ — نام نہادن ۱۲ — وکذا باب مفاعلۃ ۱۲ — دراصل مناجوۃ بود ۱۲

الخ وَمِنْ بَابِ الْاِنْفِعَالِ اِنْقَضٰی یَنْقَضِیْ[5] اِنْقِضَاءً الخ وَمِنْ بَابِ التَّفَعُّلِ تَبَنّٰی یَتَبَنّٰی الخ تَبَنِّیْ دراصل تَبَنُّوٌ بود واو را بیا
التبنی پسر خواندن ۱۲

بدل کردند وقبل یا بکسرہ بدل کردند قانونہ ہر واوے کہ در اسم[6] متمکن بر طرف افتد وماقبل[7] او مضموم باشد آں

واو را بیا بدل کنند بعدہ ماقبل[8] او بکسرہ بدل کنند زیرا نچہ ہر یائیکہ در طرف باشد وماقبل او مضموم آں ضمہ را
برائے مناسبت یاء ۱۲

بکسرہ کنند چنانچہ تَشَقّیٌ وَتَحَنٍّ وَتَبَنّیٌ شد بعدہ اعلال قاضٍ کردند تَبَنٍّ شد ومثلہ قَلَنْسٍ فی جمع قَلَنْسُوَۃٍ[9] وادلٍ جمع دَلْوٍ
... بحث شدن ۱۲ — مہربان شدن ۱۲ — کلاہ ہندی ٹوپی ۱۲

در قَلَنْسُوَۃ[10] بسلامت ماند زیرا چہ در طرف نیست ودر ھُوَ ویَدْعُوْ بسلامت ماند زیرا چہ اسم متمکن نیست

بدانکہ توسط حرف ساکن زائد میان ضمہ و واو در جمع مانع اعلال نیست ودر وحدان[11] مانع است تقول دُلِیٌّ وعُصِیٌّ
دلوع ۱۲

۱؎ بر نقل حرکت ہمزہ عین کلمہ است بسوی ماقبل آں وحذف کردن ہمزہ ۱۲ ۲؎ تنجیہ دراصل تنجیوا بروزن تفعیلا بود واو واقع شد در طرف وماقبل او مکسور بود بیا بدل شد واعتبار یا مدنیست یا بگوئیم کہ یاء در حکم کسرہ است تنجیا شد پس دو یاء در مصدر باب تفعیل بہم آمدند اولی الیشاں ساکنہ زائدہ بود حذف کردہ شد وجو یا عوضش تا در آخر در آوردند تنجیہ شد ۱۲ ۳؎ عادت در باب تفعیل آنست کہ مصدرش بروزن تفعیل باشد وبہمیں سبب بایں نام نہادہ شد وگاہ باشد کہ یاء را حذف کردہ عوضش تا در آخر آوردند وایں در صحیح قلیل است چوں تذکرۃ وتبصرۃ وتفرقۃ ودر ناقص ولفیف وملتوی ومہموز اللام قیاسی است چوں تسمیۃ وتولیۃ وتغویۃ وتثرءۃ بعض محققان گفتہ کہ دریں کلام مصنف مسامحۃ است وتقدیر آنست کہ مصدر ناقص ومہموز اللام ایں باب بعد از تفعیل بروزن تفعلۃ می آید یعنے پیش از اعلال بروزن تفعیل وبعد آں بروزن تفعلۃ باشد ۱۲ المحشی عفی عنہ ۴؎ دراصل اعتراء بود نزدیک آمدن ۱۲ ۵؎ دراصل انقضایا بود تمام گشتن ۱۲ ۶؎ اسم متمکن مرادف معرب است چنانچہ امکن مرادف منصرف است سوال در کافیہ گفتہ است کہ گاہ منادی مرخم را بمنزلہ ثابت نمیگردانند بلکہ اسم را سہ اعتبار میکنند وتمثیل او بیا ثمے کردہ است کہ دراصل یا ثمود بود جواب مراد از متمکن عام است از انکہ متمکن فی الحال باشد یا فی الاصل ویا ثمے اگرچہ فی الحال بسبب دخول حرف ندا مبنی شدہ است لیکن فی الاصل متمکن است وبالجملہ مراد از متمکن ماسوی مبنی لازم است فلا تغفل تنبیہ بعض مبتدیاں متمکن آنرا دانستہ کہ قبول حرکات باتنوین کند واز فرق درمیان امکن ومتمکن غافل شدہ فتنبہ ۱۲ ۷؎ قولہ ماقبل او مضموم الخ احتراز است از مثل دلو وعصا لیکن بشرط آنکہ آں ضمہ لازمی باشد تا مثل ذو والواو مسلوا مصروار دلنشود واگر داو را مقید بلزوم کنیم ہم ایں امثلہ وارد نمیشود کما لایخفی ۱۲ ۸؎ قولہ ماقبل واو الخ بعضے ماقبل واو را کسرہ دہند بعدہ واو را بیا بدل میکنند وبعضی عکس مے کنند ومصنف اختیار ہمیں مذہب کردہ است ۱۲ ۹؎ مشکے کہ با او آب از چاہ برکشند بہندی ڈول ۱۲ ۱۰؎ وگاہ قلنسیۃ نیز خوانند لعدم الاعتداد بالتاء وکذا فی الصراح ۱۲ ۱۱؎ ودر وحدان الخ سوال اگر مقصودش آنست کہ مانع جواز اعلال است منتقض میشود بمثل مدعی وعتی در مدعو وعتو علی مانقل عن الصحاح مگر آنکہ ایں را از جملہ شواذ شمردہ اند وہمچنیں منتقض میشود بامثلہ آیتہ در شفیس ایبین واگر غرضش آنست کہ مانع اولویۃ اعلال است نیز مخدوش است زیرا کہ در اسم مفعول از فعل مکسور العین اولی واکثر اعلال است چوں مرضی اگر تصحیح نیز جائز است چوں مرضو بلکہ در بعض رسائل حکم بشذوذ تفریح کردہ است واگر ارادہ آں وارد کہ مانع وجوب اعلال است ہم محل نظر است زیراچہ اگر ماقبل واو زائدہ واوی دیگر باشد اعلال واجب میشود چوں مقوی کہ در مقوو اصلا جائز نیست کما مر وہمچنیں اگر عزو مثال عصفور را بنا کنند گویند عزوی علی مافی شرح الشافیۃ اللہم مگر آنکہ منع فی الجملہ قصد کردہ شود نہ علی سبیل الدوام تا انتقاضات وارد نشود ۱۲ ان۔

فی جمع دَلْوٍ وعَصًا باعلال وعَتَوَ عُتُوًّا[1] بالتصحیح وروا بود که فا کلمه را اتباع عین کلمه کنی فتقول دِلِیٌّ وعِصِیٌّ[2] و
از حد گذشتن ۱۲ — بتصحیح داشتن ۱۲
دِلِیٌّ اما در حُوٌّ[3] جمع اَحْوٰی بسلامت ماند زیراچه واو زائده نیست بلکه عین کلمه است ومن باب الافعال اِرْعَوٰی
چوں حمر جمع احمر ۱۲
یَرْعَوِی اِرْعِوَاءً فهو مُرْعَوٍ آه اِرْعَوٰی در اصل اِرْعَوَوَ بود واو دوم را الف[4] کردند وادغام نکردند لان الابدال
الیستاده بازگشتن — که گوئی قوی الخ
مُقَدَّمٌ[5] علی الادغام فلذلک تقول قَوِیَ یَقْوٰی دُوْنَ قَوَّ یَقُوُّ ودِیْوَان دُوْنَ دِوَّان[6] ومن باب الاستفعال اِسْتَدْعٰی
یَسْتَدْعِی اِسْتِدْعَاءً الخ وعلی هذا القیاس صَرْفُ اللَّفِیْفِ الْمَفْرُوْقِ فا کلمه او را با معتل الفا قیاس باید
در اصل استدعاو بود ۱۲ — دعا کردن و درخواست کردن ۱۲
کرد ولام کلمه او را با معتل اللام قیاس باید کرد چنانچه وَقٰی یَقِیْ وِقَایَةً آه اما در لفیف مقرون لام کلمه او را با معتل
نگاه داشتن ۱۲
اللام قیاس باید کرد وعین کلمه او را اعلال نباید کرد تَحَرُّزًا[7] عن توالی الاعلالین[8] الا فی نحو طَیٍّ وطوی[9] مما اجتمع
فیه الواو والیاء وتقدم احدهما بالسکون کما تقدم تقول حَیِیَ یَحْیٰی حَیْوَانًا[10] وطَوٰی یَطْوِیْ طَیًّا فبقی[11] العین سالمةً

---

۱ قوله وعتوا الخ اسم فاعل ازیں باب عات وجمع آں عُتّی که در اصل عتو بود ودر آوردن فعل ونصب دادن باں عتوا را اشاره است بسوی آنکه مراد دریںجا مصدر است نه جمع اسم فاعل زیراکه آں معلل است ۱۲ محشی ۲ قوله عصی الخ بدانکه چوں در آخر اسم یائے مشدده واقع شود اگر پیش او یک حرف مضموم باشد در ضمه وکسره جائز است چوں لی در جمع الوائے واگر پیش از و دو حروف مضموم باشد ثانی را کسره باید داد علی سبیل الوجوب در اول ضمه وکسره جائز ست چوں عتی وعصی که در عین کلمه جز کسره درست نیست ودر فا کلمه ضم وکسر جائز است ۱۲ ان ۳ ماخوذ است از حوة بمعنی سرخی که مائل بسیاهی باشد وحواء مؤنث اوست از باب علم ۱۲ ۴ بدانکه تشدید در ابواب ثلاثی مزید فیه بر دو قسم است یکی بنائی چوں صرف وتصرف دوم قیاسی چوں احمر واحمار که برائے تجانس حذفین ادغام در ینها واقع شده است در قسم اول بیان اصل وتعلیل نمی کنند ودر قسم ثانی تعلیل می کنند اگر باعث اعلال موجود باشد بموجب او عمل میکنند والا ادغام میکنند ۱۲ ان ۵ زیراکه ابدال بسبب خفة آں مقدم ست بر ادغام پس برائے بودن ہمیں مقدم ابدال است که گوئی قوی الخ ۱۲ ۶ برای پرہیز از پیاپے آمدن در اعلال ۱۲ ۷ اعلال در لغت بیمار کردن ودر اصطلاح تغییر حروف علت است برائے تخفیف ہمیں است مراد دریںجا وگاہے استعمال کرده شد بمعنی مطلق تغیر چنانکه از کلام شیخ ابن حاجب فهمیده میشود آنجا که دلیل گرفته بر بیامدن مضاعف معتل الفاء از باب ضرب بآنکه اجتماع دو اعلال لازم آید یکے حذف فاعل دوم ادغام بدانکه اجتماع اعلالین در کلام عرب مکروه دانسته اند وایں منقوض است در اکثر چوں خطایا ومطایا وجاء ولیقی که در اصل یوقی والیقاء که در اصل اوقایا بود ویاء که در اصل بیا بود پس بدل کرده شد ثانیه بالف وثالثه بهمزه ولیقوی که در اصل لیقو بود پس لیقوی بیا پس لیقوی بالف شد ومقول که دریں اسکان وحذف است وامثال اینها که بیشمار اند ولهذا علامه تفتازانی در شرح زنجانی امتناع اجتماع اعلالین را کلام بغیر روبة گفته تخصیص بسیاری کنند لیکن چه خوب ضبط کرده است بعض محققان جزاه الرحمن حاصل آں می نگارم ضابطه برای منع بودن اجتماع دو اعلال سه شرط اند اول آنکه دو حرف اصلی باشد دوم آنکه موجب نقص در حق کلمه باشد سوم آنکه میان هر دو فاصل هرگز نباشد پس در هر کلمه که ایں هر سه شرط یافته شوند اجتماع دو اعلال منع باشد چوں طوی وشوی وحیی محمول است بر طوی هرگاه نیافته شود یک از ینها چوں طوایا ومطایا وچوں یدعی منع نباشد واگر باوجود هر سه شرط اجتماع بیامد چوں استحی یستیحی در لغت عرب غیر معتد به باشد پس یادگیر ایں ضابطه را ۱۲ ابوداود عبدالله.

۸ مثل طے وطوی از انکه بهم آیند دراں واو ویاء مقدم باشد یکے از اینها بسکون چنانچه گذشت بگوی حیی الخ نزد جمهور اصل است ونزد فراء ومازنی حیو بود ۱۲.

۹ نزد فراء بر اصل است ونزد جمهور بیا بود ۱۲ ۱۰ پس باقی ماند عین سالم واعلال کرده شد لام چنانکه به بینی ۱۲.

وَاُعِلَّ اللَّامُ کَمَا تَرٰی اٰمَا[۱] اٰیَۃٌ وَرَایَۃٌ شَاذٌ ست[۲] صرف المضاعف[۳] مَدَّ یَمُدُّ مَدًّا الخ مَدَّ در اصل مَدَدَ بود دال اول را[۴] ساکن کردند و در دال دوم ادغام کردند مَدَّ شد قانونہ ہر جا کہ دو حرف متحرک از یک جنس بہم آیند بر سبیل لزوم یا از دو[۵] مخرج متقارب باشند یا اول ایشان ساکن بود و ثانی متحرک و یکی از ایشان زائدہ برای الحاق[۶] نباشد و ماقبل ایشان حرف مدغم نباشد و یکی از ایشان مبدل نباشد و کلمہ از اشتباہ ایمن باشد آنگاہ اول را در دوم ادغام باید کرد چنانچہ ذَبَّ وَدَبَّ وَسَبَّ وَلَبِثْتُ[۷] وَعَبَدْتُّ و در مَدَدٌ و سَبَبٌ[۸] ادغام نکردند

بازداشتن ۱۲ — بر رودن ۱۲ — سب دشنام دادن ۱۲

زیرانچہ کلمہ ایشان از اشتباہ ایمن نیست و در قُوْوِلَ[۹] ادغام نکردند زیرانچہ اول ایشان مبدل ست و در مَدْدٌ و فَرْدٌ ادغام نکردند زیرانچہ حرف دوم متحرک نیست و در قعلل[۱۰] دو شملل ادغام نکردند زیرانچہ دوم حرف زائدہ است برائے الحاق و در حَبَّبَ ادغام نکردند زیرانچہ ماقبل ایشان حرف مدغم است و در تَنَنْزَّلَ[۱۱] ادغام

متنزل فرود آمدن ۱۲

۱؎ قولہ آیۃ بمعنی نشان و جماعتی از حروف قرآنے در اصل او اختلاف است بعضے گویند آیۃ بود بفتح یائی اولی و نزدیک بعضی بکسر یاء اولی و گفتہ شد بسکون یای اولیٰ و بعضے گویند در اصل آییۃ بود بروزن فاعلۃ یای اولی را برخلاف قیاس حذف کردند ۱۲ ان ۲؎ زیراکہ در عین کلمہ تعلیل کردہ اند ۱۲ ۳؎ بدانکہ مضاعف بر دو قسم است ثلاثی و رباعی ثلاثی را باسم اصم مختص میگردانند چنانچہ رباعی را باسم مطابق خاص میکنند و از شرح زنجانی معلوم میشود کہ اسم مرادف مضاعف است و مبحوث عنہ درین کتاب ثلاثی است کما لایخفی ۱۲ ان ۴؎ قولہ ساکن کردند الخ بحذف حرکت تا اتصال او بثانی و ادخال او در وممکن باشد و اگر ہر دو متحرک می بودند اتصال و ادخال کہ نام او ادغام است دست نمیداد زیرانچہ حرکت میان حرفین حائل می شد ۱۲ ان ۵؎ معطوف است بر قول او از یک جنس یعنی چنانکہ در دو حرف متجانس متحرک ادغام واقع میشود ہمچنین در دو حرف متحرک متقارب المخرج نیز ادغام واقع میشود چون فمن زحزح عن النار بتشدید عین بدانکہ در دو حرف متشارک در صفتی از صفات چون مجہوریت و مہموسیت نیز ادغام واقع می شود چون نون را در میم ادغام کنند برائے شرکت جنسیت پس تقارب مخرج در کلام مصنف رح اعم است از انکہ حقیقی باشد یا حکمی و اشتراک در صفت بجای تقارب در مخرج است چنانکہ در شافیہ است کہ مراد داریم بمتقاربین آنکہ متقارب باشد در مخرج یا در صفت کہ قائمقام آن باشد و نیز بدانکہ برائے ادغام دریجا متجانس ساختن ہر دو حرف شرط است زیراکہ بغیر آن ممکن نیست خواہ اول را مجانس ثانی چون امحے کہ انمحے بود یا ثانی را مجانس اول (چون ازبحتود اکہ ازبح عتود ا بود) سازند فاحفظہ ۱۲ لغزک تغییر ۶؎ الحاق در لغت در رسانیدن و در اصطلاح آنست کہ زیادہ کنی در کلمہ حرفی را در مقابلۂ حرف اصل در کلمہ دیگر تا برابر شود این کلمہ مر آن کلمہ را در حرکات و سکنات و جمیع تصرفات تکسیر و تصغیر وغیرہ تا ثلاثی بروزن رباعی شود و رباعی بروزن خماسی و غرض از الحاق لفظے باشد چون وزن و سجع و زیادت صیغہائے تا بہ ملحق معاملہ ملحق بہ کردہ شود اگرچہ معنے متغیر شود یا نہ مصداق الحاق در افعال بموزن بود مصدر ملحق و ملحق بہ بوزن عروضی یا بموزن بودن در الفاظ دیگر ماضی وغیرہ و در اسماء اتحاد در اسم چون جلیل بروزن فعیل ملحق بہ جعفر بروزن فعلل است و حرف الحاق ندارد زیراکہ میزان ندارد ۱۲ محشی عفی عنہ ۷؎ لبث بفتح لام و سکون با درنگ کردن از باب علم در طراح آوردہ کہ این خلاف قیاس است زیراکہ در مصدر فعل بکسر عین قیاس آنست کہ چون متعدی نباشد متحرک العین باشد چون تعب تعبا و عبودۃ و عبودیۃ و عبادت بندگی کردن از باب نصر بدانکہ در ... انسبین یک حرف بیش نہ نولیند و در متقاربین ہر دو حرف در نوشتن غالبا سلامت باشد ۱۲ ۸؎ و اگر کسے گوید کہ در محاب نیز اشتباہ است کہ اسم فاعل است یا اسم مفعول بگویم این چنین اشتباہ مشتقین در کلام عرب متحمل است ۱۲ عبد ۹؎ قولہ زیراکہ این دلیل از خلیل و سیبویہ منقول است اما احسن آنست کہ شیخ ابن حاجب گفتہ کہ تا اشتباہ بقول لازم نیاید زیراچہ ابدال مطلقا مانع ادغام نیست علی ما عرفت ۱۲ ۱۰؎ مردیکہ بسبب کبر سن بجد اکبر قریب باشد ۱۲ ۱۱؎ بر سبیل وجوب در نہ ادغام جائز ست چون بما قبل پیوستند ۱۲.

نکردند زیراکه اجتماع این دو حرف بر سبیل[1] لزوم نیست در مانند حَیِیَ مِمَّا[2] کَانَ[3] اَحَدُهُمَا مُبْدَلاً وَهُمَا مُتَحَرِّکَانِ جَازَ الْاِدْغَامُ وَالْاِظْهَارُ بخلاف نحو مَرْمِیٌّ مِمَّا کَانَ اَوَّلُهُمَا سَاکِنًا وَجَبَ الْاِدْغَامُ بدانکه هر جاکه دو حرف از یک جنس بهم آیند در وبیکی از سه طریق تخفیف کنند بادغام چنانچه گفته شد وبحذف واین بر دو نوع ست سماعی چنانچه ظَلْتُ[5] که در اصل ظَلَلْتُ بود[6] وقیاسی مانند تَنَزَّلُ[7] که در اصل تَتَنَزَّلُ بود وبابدال واین نیز دو نوعست سماعی چنانچه وَقَدْ[8] خَابَ مَنْ دَسّٰهَا که در اصل دَسَّسَهَا[9] بود وقیاسی چنانچه در مانند شِیْرَازٌ[10] که در اصل شِرَّازٌ بود و دِیْمَاسٌ[11] که در اصل دِمَّاسٌ بود و دِیْوَانٌ[12] که در اصل دِوَّانٌ بود ودر مانند تَقْوٰی که در اصل تَقْوُوٌ بود ادغام نکردند لِاَنَّ[13] الْاِبْدَالَ مُقَدَّمٌ عَلَی الْاِدْغَامِ ویَمُدُّ که در اصل یَمْدُدُ بود حرکت دال اول را نقل کرده بما قبل دادند پس دال را در دال دوم ادغام کردند یَمُدُّ شد قانون هر جاکه دو

۱؎ زیراکه حذف نیز جائز است سوال باید که در مضارع مجهول ادغام واجب باشد زیراکه در حذف احدی التائین جائز نیست علی مافی شرح الشافیة جواب ادغام در وظاهر آنست که ممتنع بود زیراکه بامعلوم التباس لازم می آید ۱۲ ۲؎ ازانکه یکے ازاں دو یا مبدل باشد وحال آنکه آں هر دو متحرک اند رواست ادغام واظهار بخلاف مثل مرمی ازانکه اول ازایشاں ساکن باشد ادغام واجب است ۱۲ ۳؎ قوله مما کان اولهما ساکنا سوال این منتقض میشود بمثل قوول وریا فی یوم چراکه ماقبل ایشاں ساکن است وادغام نشده است ۱۲ جواب از اول یعنی قوول که کلام ما در یائین است نه در واوین واز ثانی که یا در وی منقلب است بانقلاب جائز پس گویاکه آں یا نیست واز ثالث که کلام ما در کلمه واحد است ویا در حکم کلمه واحده واو دو کلمه اند که در حکم کلمه واحده هم نیستند بخلاف مسلمے که در حکم واحده است واز ظاهر عبارت مصنف لازم آید که ادغام در حیی روا باشد مع آنکه آں هرگز درست نیست پس بالیستی این قید ذکر کردی که نباشد در ثانیه موجب ابدال آں بالف لیکن براعتماد آنکه گذشت از تقدم اعلال بر ادغام فروگذشت واعتراضی است دیگر او آنکه هیچ یا در حیی مبدل نیست جواب آنکه نزد فراء حیو بود باقی ماند یک بحث واو آنکه جواز ادغام واظهار موقوف بر مبدل بودن یکے یائین نیست چوں در حیی که دو اصلی اند وادغام واظهار هر دو روا اند ۱۲ محشی ۵؎ بفتح ظاء در آیت فظلتم تفکهون ۱۲ ۶؎ قوله ظلت آه لعده لام اولی یا ثانیه را حذف کردند بر اختلاف مذهبین اما بر مذهب اول یا لام را بے نقل حرکت حذف کردند پس ظلت شد بفتح ظاء یا بعد از نقل بما قبل پس ظلت بکسر ظاء بود واما بر مذهب ثانی یا حرکت لام اولی را حذف کردند تاما قبل ضمیر مرفوع بارز متحرک نباشد پس ظلت بفتح ظا بود یا حرکت لام اولی را نقل کرده بما قبل دادند و ظلت بکسر ظاء خواندند واین حذف اگرچه قیاسی نیست لیکن در کثرت او شبه نیست ۱۲ ان ۷؎ مانند چنانچه واقع شده چونکه زائده بے فائده بود حذف کردیم ۱۲ محشی ۸؎ بے بهره شد کسے که گمنام وپنهاں کرد آں نفس را ۱۲ ۹؎ قوله در اصل دسسها بود پس بدل کرده شد سین ثانیه بالف تخفیفا همچنیں است در تفسیر جلالین واظهر آنست که بدل کرده شود سین بیا ر (چوں در سادس که سادی بود) بعده یاء بالف زیراکه قلب سین بالف ثابت نشده ۱۲ لغزک بتغیر ۱۰؎ قوله شیراز آه چیزے ترش که از جغرات سازند مثل پنیر ودر فارسی او را شخ گویند بروزن کرخ وقیل بضمتین وقیل بضم یکم وکسر دوم ونیز نام شهریست معروف که بنا کرده مهتر سلیمان علیه السلام است وقیل بنا کرده عمرو لیث است دگویند در اصل شیر ساز بود سین بکثرت استعمال ساقط شد ۱۲ ۱۱؎ قوله دیماس نهاں خانه وگرمابه ونام زندان حجاج بن یوسف که بظلم مشهور بوده است ماخوذ است از دمس بمعنی سخت تاریک شدن شب وپنهاں شدن در خاک وپوشیده داشتن چیزے ۱۲ ان ۱۲؎ دیوان کتاب حساب ومجموعه اشعار وجائے جمع شدن مردماں بر در ملوک ومراد آنکه متکفل امور مملکت باشد ۱۲.

۱۳؎ زیراکه ابدال مقدم است بر ادغام ۱۲.

حرف متحرک از یک جنس بہم آیند ما قبل ایشاں ساکن بود حرکت[1] حرف اول بما قبل باید داد چنانچہ یَمُدُّ یَظَلُّ که در اصل یَمْدُدُ و یَظْلَلُ بود حرکت حرف اول را بما قبل دادند و عین کلمہ را در لام ادغام کردند یَمُدُّ و یَظَلُّ شد مُدُّ در اصل اُمْدُدْ بود حرکت دال اوّل را بما قبل دادند ہمزہ را حذف کردند[2] بعدم الاحتیاج الیہا و لام کلمہ را حرکت ضمہ دادند بعدہ ادغام کردند مُدُّ شد قانون ہر جا کہ دو حرف ساکن بہم آیند بر غیر حد خود اول ایشاں مدہ نباشد آخر حرف را حرکت باید داد وَ[3] الْاَصْلُ[4] فِیْہِ الْکَسْرُ وَ غَیْرُہٗ[5] بِعَارِضٍ کَالضَّمِّ[6] فِیْ وَاوِ[7] الْجَمْعِ[8] نَحْوُ یَغْزُوُنَّ وَ[9] الْفَتْحِ فِی الٓمٓ اللّٰہُ وَ جَازَ الْاَوْجُہُ الثَّلٰثَۃُ فِیْ نَحْوِ مُدَّ الْکَسْرُ لِاَنَّہُ الْاَصْلُ وَ الْفَتْحُ لِخِفَّتِہَا وَ الضَّمُّ لِلْاِتْبَاعِ اِلَّا اِذَا لَقِیَہُ ضَمِیْرُ الْغَائِبِ وَ الْغَائِبَۃِ

---

[1] قولہ حرکت آہ یعنی چوں خواہند کہ ادغام کنند اولا نقل حرکت کنند و اگر ادغام نکنند احتیاج بنقل حرکت نیست سوال در مثل اقتتل چوں ادغام کنند قتل بفتح قاف و کسر آں میخوانند پس نقل حرکت درو لازم نباشد جواب ایں صورت مستثنیٰ است زیرا کہ ذکر چیز در ماقبل و در مابعد بجائے استثناء باشد لیکن مشکل میشود بمثل حوی یحوی بکسر حاء احودی یحودی زیرا چہ در مابعد مذکور نیست ۱۲ کذا فے نغزک جواب دیگر آنکہ از کلام مصنف لزوم فہمیدہ شدہ است میگویم کہ آں کلام المصنف یحتمل للزوم وغیرہ ۱۲ غلام احمد [2] برائے نماندن حاجت بسوئے ہمزہ بسبب تحرک ساکن باں برائے عسر نطق ابتداء بساکن حاجت بود ۱۲ [3] والاصل دریں کسر است وغیرہ کہ بعارضی باشد مثل ضم ۱۲ [4] قولہ والاصل فیہ الکسر و ایں برائے چند وجہ است اول آنکہ سکون اخت کسرہ است باعتبار مخرج یعنی حرف ساکن مقارب است در مخرج بمکسور حتی کہ گویند در ہر ساکن بوئیست از کسرہ و لشناسد ایں را مگر صاحب وجدان صحیح ورنہ نزد عوام وہم کردہ شود کہ چوں سکون عبارت است از عدم حرکت پس برائے او مخرجے نباشد پس باعتبار مخرج اخت کسرہ بود دوم آنکہ سکون عبارت است از عدم حرکت و کسر بمنزلہ عدم است بسبب قلب آں زیرا کہ نیافتہ شود در او آخر افعال و نہ در غیر منصرف از اسماء و نہ در حروف مگر در جیر پس میان ہر دو مواخات ثابت شد سوم آنکہ بعض گفتہ کہ جزم در افعال عوض است از جر در اسماء و اصل جزم سکون است چنانکہ اصل جر کسر است (و فرق آں ست کہ اگر بسبب عامل یعنی جازم و جار باشد جزم و جر گویند و اگر در مبنی است سکون و کسر) پس چوں ثابت گشت تعارض میان ہر دو منع شد در بعض مواضع عوض آرند از اں کسر ۱۲ محشی [5] قولہ وغیرہ یعنی غیر کسر بسبب امر عارض باشد کہ مقتضے باشد غیر کسر یعنی ضم یا فتح را یا معنے آنست کہ غیر تحریک بکسر بامر عارض بود کہ مقتضے باشد عدم تحریک را چوں در اماتہین الفقیر یا مقتضے باشد تحریک بغیر الکسر را ۱۲ محشی [6] قولہ کالضم یعنی کاختیار الضم بالوجوب الضم بدانکہ اختیار کردن ضم برائے آنست کہ ضم از جنس واو ست پس او برائے آں انسب است از غیر آں مع آنکہ تحریک آں بحرکت حرف محذوف ذکہ یا واو است کہ ماقبل آنست اولی است ۱۲ محشی عفی عنہ [7] در واو جمع چوں یغزون و چوں فتح در الٓمٓ اللّٰہ و روا است ہر سہ وجہ در مثل و کسر زیرا کہ آں اصل است و فتح برائے خفۃ آں و ضم برائے اتباع عین مگر چوں پیوستہ باں ضمیر غائب یا غائبہ پس در انوقت ضمہ باشد در اول چوں مدہ و فتح در ثانی چوں براکثر و نیست ایں بوجہ واحد کہ ضم است و مدہ بکسر دال و ہاء نیز آمدہ بعلت ۱۲ [8] قولہ فی واو الجمع خاص کردن واو جمع برای احتراز است از غیر آں زیرا کہ او کسرہ دادہ شود چوں لو استطعنا و گاہی مشتبہ میشوند بیکدگر پس کسرہ دادہ شود واو جمع چوں اخشوا القوم بکسر واو و ضمہ دادہ شود در غیر آں چوں لو استطعنا بضم واو بدانکہ آں واو را کہ در اسم باشد واو جمع گویند چوں در ضاربون و آنکہ در فعل باشد واو ضمیر گویند چوں در یضربون بر آنکہ در قانون قال گذشت و مصنف درینجا ہر دو را واو جمع مراد داشتہ مثال بہ یغزون داو پس فہمیدہ شد ازیں اختیار ضم در ہر دو واو ہمیں مقصود است ۱۲ نغزک بتغیر [9] قولہ والفتح معطوف است بر مجرور واو قول آں الضم یعنی مانند آں اختیار کردن فتح در الٓمٓ برائے التقای آں بسکون لام اللّٰہ و ایں نیست کہ فتح میم بسبب سکون آں و سکون ماقبل آں کہ یاء است) باشد زیرا کہ بریں تقدیر در الٓمٓ ذٰلک الکتاب نیز فتح واجب بودے و نیز فتح منقول از ہمزہ اللّٰہ نیست زیرا کہ ایں ہمزہ وصلی است در درج کلام مع حرکت بیفتد ہمیں است در مدارک و مفصل اما قاضی بیضاوی مخالف شدہ و گفتہ کہ حذف ہمزہ برای تخفیف است نہ برائے درج ۱۲ نغزک بتغیر

فَحِينَئِذٍ الضَّمُّ[1] فِي الْأُولٰى نحو مُدُّهُ والفتحُ في الثاني نحو مُدَّهَا على الاكثرِ وليس هٰذا اِلَّا عَلٰى وَجْهٍ وَّاحِدٍ
وجاء مدهِ بالكسرِ عَلَى القليلِ بدانکه احکام ادغام بسیار اند اگر مفصل یاد کرده شود این مختصر احتمال نتواند
کرد بنا بریں فرو گذاشته شد

احکام تائے افتعال

ثُمَّ[2] اعلم ارشدك الله تعالى اَنَّ تاءَ الافتعال مُختصٌّ باحكامٍ لا تنطوي تحت ما ذكرنا والحاجةُ الى
بيانها ماسّةٌ كُلِّيةً فافردناها بالذكرِ بداں اَسعدك الله تعالى سعادتك كه چوں بجائے فا كلمه در
باب افتعال يكي از حروف[3] مطبقه افتد وهي الصادُ والضادُ والطاءُ والظاءُ تا را بطا[4] بدل كنند لٰكنّ مَعَ
الطاءِ الادغامُ[5] لا غير نحو اِطَّلَبَ ومعَ الظاءِ الادغامُ بقلبِ احدهما الى الآخر والابانة نحو اِظَّلَمَ
واِطَّلَمَ واِظْطَلَمَ ومعَ الصادِ الابانةُ والادغامُ بقلبها صادًا لا غير نحو اصطبر واِصَّبَرَ ومعَ الضاد
نحو اضطرب واضّرب وقد حكى الطجع في اضطجع وچوں[6] دال وذال وزاء باشد روا باشد که تا را بدال
بدل كنند لكن مع الدال الادغام نحو ادَّعٰى[8] (ادعاء دعوی کردن ۱۲) ومع الذال

۱؎ قوله الضم فی الاول الخ یعنی در اول که ضمیر غائب با دپیوست افصح دراں ضم است برائے مناسبت واو که بعد ہاء است زیراکه ہاء بسبب خفاء مثل معدوم است وکسر نیز آمده برائے آنکه آں واو بیاء بدل میگردد برائے کسره ہاء لیکن ایں لغت ضعیف است وفتح نیز آمده وچوں ضمیر غائبه پیوستد پس غیر فتح نباشد برای مناسبت الف بخفاء ہاء وبدانکه چوں بعد مثل مدہمزهٔ وصل واقع شود پس مختار دراں کسره است نه غیر آں چوں مدالقوم زیراکه اگر ادغام نکرده شود کسر لازم باشد چوں امدد القوم پس بعد ادغام نیز برکسره می ماند پس مصنف را بایستے که ایں صورت را استثناء کردے ۱۲ انغزک بتغیر ۲؎ باز بداں راه نماید ترا الله تعالیٰ که تای افتعال مختص است باحکام که پیچیده نشود زیر آنکه ذکر کردیم وحال آنکه حاجت بسوی بیان آں رسیده است پس تنہا کردیم آں را بذکر ۱۲ ۳؎ حروف مطبقه آنہا اند که در وقت تکلم شان زبان برکام منطبق گردد وصوت میاں کام وزباں منحصر شود وکام چوں طبق برزبان آید وآں ایں چہار اند که مصنف رح ذکر کرده ۱۲ انغزک بتغیر یسیر ۴؎ قوله بدل کنند زیراکه اگر تا را بحال خود گذارند و حرف مطبقه را تا بدل کرده ادغام کنند فضیلت اطباق از دست میرود وایں فضیلتے است معتد بشاںہا پیش عرب وایں جاست که حروف مطبقه در غیر خود مدغم نشوند اصلاً در کلام فصحاء و اگر حروف مطبقه را و تا را بر حال گذارند تلفظ متعسر می شود از سبب قرب مخرج ومنافات در صفت زیراچه تا مہموسه شدیده است وصاد وضاد وظاء معجمه رخوه اند وطاء وظاء وضاد معجمه مجہوره اما وجه تخصیص انقلاب بطاء آنست که طاء با تاء متقارب المخرج است وبما قبل تا موافق است در صفت اطباق ۱۲ انغزک ۵؎ ونه غیر چوں اطلب وبظاء ادغام بقلب یکی ازاں ہر دو بسوی آخر یا بترک ادغام چوں اظلم واطلم واضطلم وبصاد وترک ادغام کردن بقلب آں بصاد نه غیر آں چوں اصطبر واصبر وبضاد معجمه چوں اضطرب واضرب وتحقیق حکایت کرده شده است از بعض عرب الطجع اضطجع وحاکی سیبویه مازنی است ۱۲ ۶؎ قوله وچوں معطوف است برقول آں چوں بجائے فا کلمه در باب افتعال الخ محشی غفرله ۷؎ قوله بدل کنند آه زیراچه تا مہموسه شدیده است ودال مہمله مجہوره است وزاء وذال معجمتین رخوه اند پس اجتماع اینہا موجب ثقل است واما وجه تخصیص قلب بدال آنست که با تا قریب المخرج است وبما قبل تا در صفة جہریة شریک است ۱۲ ان ۸؎ قوله ادعی در اصل ادتعی بود چونکه ثانی (تائے افتعال) زائد بود بدل کرده شد بدال اگرچه حق ادغام آں ست که اول از ہم جنس ثانی سازند ۱۲ محشی ۔

الابانۃ والادغام بقلب احدھما الی الآخر نحو اِذۡ دَکَرَ وَاِدَّکَرَ واَدَّکَرَ[۱] وکذا[۲] مع الزاء نحو اَزۡدَانَ[۳] وازدان ولکن

لایجوز فیہ ادان[۴] وچوں ثاء باشد ادغام باید کرد بقلب[۵] احدھما الی الاخری نحو اَثَّارَ[۶] واتار ولا یجوز[۷] الاظھار

وچوں سین باشد اظھار روا و ادغام بقلب الثانیۃ الی الاولی روا بود نحو اِسۡتَمَعَ وَاِسَّمَعَ ولا یجوز اِتَّمَعَ بقلب السین

روا نیست اظھار ۱۲ — بقلب دوم بسوئے اولی ۱۲

تاءً وچوں[۸] بجای عین کلمہ تاء افتد یا صاد اظھار و ادغام روا بود و در فاء فعل ماضی عند الادغام فتحہ وکسرہ

روا بود چوں اِقۡتَتَلُوۡا وَقَتَّلُوۡا[۹] وَاِخۡتَصَمُوۡا وَخَصَّمُوۡا وھمچنیں در فعل مستقبل[۱۰] اِلَّا[۱۱] اَنَّہٗ یَجُوۡزُ[۱۲] السکون ایضًا

معروف ۱۲

فی المستقبل یَخِصِّمُوۡنَ[۱۳] و در اسم فاعل اسم مفعول مضموم کنند للاتباع چنانچہ مُقُتِّلُوۡنَ[۱۴] و در تفعل وتفاعل

چوں بجائے فا کلمہ طا[۱۵] افتد و یا ثاء روا باشد کہ اول را[۱۶] ساکن کنند وبعدہ ادغام کنند والف[۱۷] وصل در اول

اول را در دوم ۱۲

در آرند چنانچہ اِطَّھَّرَ وَاِثَّاقَلَ :: تمت بالخیر۵

---

[۱] ہمیں افصح است از دیگر ہر دو زیرا کہ در قرآن شریف وارد شدہ وادکر بعد امۃ الایہ ادکار یاد آوردن ۱۲ [۲] قولہ وکذا مع الزاء یعنی وہمچنیں است زاء یعنی زاء مشابہ ذال است در ادغام با بدال ذال بزاء و عدم ادغام لیکن قلب زاء بدال منع است زیرا کہ صیغہ آں نماند پس برائے ہمیں مصنف رح ایں را کہ استثنا کردہ بقول آں ولایجوز فیہ ادان ۱۲ محشی عفی عنہ [۳] از دیان آراستہ شدن و آراستہ کردن ۱۲ ان [۴] ایں نیز معطوف است بر قول وچوں بجائے فا کلمہ الخ ۱۲ [۵] بقلب یکی از آں ہر دو بسوئی دیگر چوں اثار واتار و روا نیست اظہار ۱۲ [۶] اثار کشندہ خویش را گشتن ۱۲ ان [۷] ایں نزد علامہ زمخشری است لیکن سیبویہ بجواز آں تصریح کردہ زیرا کہ ادغام آں وقت لازم آید کہ اول ساکن باشد در مثلین نیستند بلی شک نیست کہ قلیل آمدہ ۱۲ [۸] قولہ وچوں بجای الخ یعنی در باب افتعال وایں معطوف است بر قول آں چوں بجای فا کلمہ الخ وہمچنیں مثل تاء است حکم تاء وزاء ودال و ذال وسین وشین وضاد وظاء وطاء بر آنکہ در شرح مراح آوردہ ۱۲ ان [۹] قولہ وقتلوا الخ بفتح قاف وبکسر آں در ہر دو حالت حذف ہمزۂ وصل واجب است بر آنکہ در شرح شافیہ است ونص کردہ بر آں سیبویہ لیکن در مراح وشروح او ذکر ہمزہ وحذف ہمزہ را جائز داشتہ است ونسخ ایں کتاب مختلف است در بعض نسخ امثلۃ البقای ہمزہ مکتوب است وبعضے دیگر کہ بحلیہ صحت آراستہ اند مکتوب نیست وہمیں گرفتیم دگاہ باشد کہ عین کلمہ ماضی را مکسور گردانند از مخافت التباس با ماضی تفعیل در کشاف است وخواندہ شدہ است خطف الخطفۃ بفتح خاء وکسر طاء مشددہ افتعال بایک دیگر کارزار کردن ۱۲ ان [۱۰] یعنی کسرہ فائی فعل وفتحہ جائز است و در حروف مضارعہ نیز کسرہ و فتحہ جائز است برای متابعت عین وحذف ہمزہ والبقاء نیز جائز است بر آنکہ در شرح مراح است ۱۲ [۱۱] مگر آنکہ روا است سکون در مستقبل نیز ۱۲ [۱۲] قولہ یجوز السکون یعنی سکون بر فاء روا است مع ادغام تاء در عین بدانکہ جواز سکون را کہ از بعض مروی گشتہ در شرح شافیہ ضعیف گفتہ وفرمودہ کہ اولی آنست کہ آنکہ از مثل ایں از عرب منقول شدہ اختلاس در لغت تکلم است بکلام مشوب غیر بین یعنی آلودہ گفتن سخن و در اصطلاح چنانکہ در نغرک آوردہ خطف حرکت است یعنی اظہار حرکت برائے حرف زائد از انکہ فرو گذاشتہ شد از ال یعنی دو ثلث حرکت ظاہر کردہ ویک فرو گذاشتہ شود وبدانکہ تجزی حرکت وظہور قدر آں بقلت وکثرت مشکل است مگر بر ماہر حاذق کہ باظہار بعض حرکت واخفاء بعض آں قادر باشد واستماع ایں بعض واحصاء حد آں از حس سمع البعد است ہمچنیں فرمودہ اند واللہ علی کل شیء قدیر ۱۲ ابوداؤد عبداللہ پنجابی عفی عنہ [۱۳] بفتح فاء وکسرہ آں وسکون آں واختلاس آں ۱۲ [۱۴] [۱۵] یا تاء یا دال یا ذال یا زاء یا سین یا شین یا صاد یا ضاد یا ظاء چوں اِتَّبَعَ وادَّثَرَ واذَّکَرَ وازَّمَّلَ واسَّمَعَ واشَّجَعَ واصَّبَرَ واضَّرَعَ واظَّھَرَ کہ در اصل تَتَبَّعَ وَتَدَثَّرَ وتَذَکَّرَ وتَزَمَّلَ وتَسَمَّعَ وتَشَجَّعَ وتَصَبَّرَ وتَضَرَّعَ وتَظَھَّرَ بودند اِتَّابَعَ وَادَّاثَرَ وَاذَّاکَرَ وَازَّامَلَ وَاسَّامَعَ واشَّاجَعَ واصَّابَرَ واضَّارَعَ واظَّاھَرَ کہ در اصل تَتَابَعَ وتَدَاثَرَ وتَذَاکَرَ وتَزَامَلَ وتَسَامَعَ وتَشَاجَعَ وتَصَابَرَ وتَظَاھَرَ بودند ۱۲ ابوداؤد عبداللہ غفر لہ [۱۶] وبدل کنند بحرفیکہ از جنس ما بعد است بعد برائے تجانس حرفین ادغام کنند ۱۲ [۱۷] قولہ الف وصل الخ جائیکہ ابتداء بساکن لازم آید و آں سہ صیغہ است مصدر وماضی وامر بے لام ومثالے کہ مصنف آوردہ احتمال ہر سہ دارد کما لایخفی واطلاق الف بر ہمزہ کثیر است اشتراکًا یا عاریۃً والف وصل از اں گویند کہ رسیدہ شود بآں بسوئے نطق بساکن وازینجاست کہ او را سلم اللسان خوانند ۱۲ ان ع بفتح قاف وکسر آں وضم او وکسر تاء وفتح او ۱۲۔

اوزانِ مصادرِ ثلاثی مجرّد منظوم

ازثلاثی مجرد چہل و چار
فَعلٌ و فَعلی فَعلَۃٌ فَعلان بفتح
ہم بخواں در چار میں فتح دوم
فِعلُ و فِعلی فِعلَۃٌ فِعلان بکسر
فُعلٌ و فُعلی فُعلَۃٌ فُعلان بضم
مَفعلَۃٌ مفعلُ فَعَلٌ فَعلُولۃٌ ست
فَیعلُولۃٌ ہم فَعالَۃٌ ہم فعال
ہم فَعالیۃٌ ازیں اوزان بداں
عین و اوّل در ہمہ مفتوح خواں
مَفعِلَۃٌ مَفعِلُ فَعِلُ فعلوّۃٌ ست
ہم فَعِیلَۃٌ ہم فَعِیلُ و فاعِلَۃٌ
ایں ہمہ با فتح اول کسرِ عین
مَفعُلَۃ مفعُول ہم مفعُولۃ ست
ہم فعُول ہم فعُولَۃٌ ہم فعُول
ایں ہمہ با فتح اول ضم عین
ہم فِعل دیگر فعالۃ ہم فِعالٌ
ہم فُعلٌ دیگر فُعالۃ ہم فُعال
اندریںہا فتح عین و کسر فا
بعدازاں فَعلاءُ و فَعُولۃٌ بفتح
در دوم تشدید و ضم مر عین را

وزن مصدر آمدہ اے ذی وقار
قَتلُ و دَعویٰ رَحمَۃٌ لَیّان بفتح
عین ثالث دال بفتح و کسرہم
فِسقُ و ذِکریٰ نِشدَۃٌ حِرمان بکسر
شُغلُ و بُشریٰ کُدرَۃٌ غُفران بضم
مَنقَبۃ مَدخَلُ طلب قَیلُولۃ ست
نحو کَیلُونَۃٌ شہادۃٌ ہم کمال
پس کَراہیۃٌ شدہ موزوں آں
عین رابع گشت مستثنیٰ ازاں
مَحمِدَۃٌ فرجع خنق جبرُوّۃ ست
چوں قَطیعۃٌ ہم وَ مِیضُ وکاذِبَۃ
عین رابع ساکن است اے نور عین
مَملُکَۃ مَکنُ وُب ہم مَکنُ وُبَۃ ست
چوں قبُول ہم مُہُوبَۃٌ ہم دخول
خامس و سادس بداں با ضمتین
چوں صغر دیگر دِرایۃ ہم فِصال
چوں ھُدیٰ دیگر بُغایۃ ہم سُؤال
در سہ وزن وضمہ فا درسہ جا
وزن آں دَغباءُ جبُورۃٌ بفتح
وزنہا شد ختم از فضلِ خدا